

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՅՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԳԱՎՈՒԹԻՒՆ

	Երես
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ	
— Յեկու սարերը.	* * * 65
ԿՐՕՆԱԿԱՆ	
— Խաչին համբան.	69
Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ԲԵՄԷՆ	
— Կոչումը.	Հայրիկ Վրդ. Ասլանյան 71
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ	
— Կ'ըսենք քե.	Եղիվարդ 74
ՊԱՏՄԱԿԱՆ	
— Ս. Մովսես մարգարեի եկեղեցիին գիւտը Նաբաւ լեռան վրայ.	Մկրտիչ Եպս. Աղաւունքի 75
ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ	
— Պատմական տեղեկութիւններ Հայաստանի հողերի ոռոգման մասին.	Մկրտիչ Մազիստու Արեւիկա. 78
ԵԿԵՂԵՏԱԳԱՏՄԱԿԱՆ	
— Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք Էւ իր ժամանակը.	Ա. Աղաջանյան 82
Նօթք եւ նիւթ.	Նոստր 87
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ	
— Ամսօրեայ լուրեր.	95
ՏԵՐՈՒՆԻ	
— Դաւիթ Դաւիթեան.	96

Մ Ի Ո Ն

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Բոլոր երկիրներու համար ՄԻՈՆԻ Տարեկան բաժնեգինն է

Անդ. Շէլք 6 (Ամեր. Տւր 1.50) կամ անոր համարժէքը.

եռամսեայ կամ վեցամսեայ բաժանորդագրութիւն չկայ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՆԿԻԿ Է

Հասցէ՝ Rédaction de la Revue Arménienne SION

Patriarcat Arménien

JÉRUSALEM — Palestine

Մ Ի Ո Ն ՆՈՒԻՐՈՂՆԵՐ 1936-Ի ՀԱՄԱՐ

Հոգ. Տ. Ասողիկ Վրդ. Ղազարեան՝ Յոպպէէն,

Պր. Աւետիս Թէքէեանին՝ Աքեա:

Տիար Խաչատուր Գրազիրեան՝ Երուսաղէմէն,

Պ. Նշան Գալաքեանին՝ (Craiova) Ռումանիա:

Տիար Լեւոն Զաքարեան՝ Լոս-Անճէլիսէն,

Արժ. Տ. Բարսեղ Քհնյ. Թորոսեանին՝ Պուէնոս-Այրէս:

ՄԱՍՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

Մ Ր Բ Ա Զ Ա Ն Ք Ն Ա Ր

ՀՈԳԵԼՈՅՍ ԵՂԻՅԷ ԴՈՒՐԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ

բոլոր բանաստեղծութեանց հաւաքումը,

ինքնագիր եւ թարգմանածոյ:

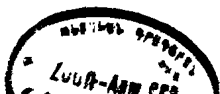
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐՐԵՐԸ

Ձեռք ըսեր «Երկու կէսերը», ոչ իսկ «Երկու մասերը»։ այդպիսի որակումով մը ճիշդ պիտի բացատրած չըլլայինք անոնց աղերսը իրարու հետ՝ նրկատմամբ ազգային կազմութեան և գոյութեան հարցին։ Հոգեւորականութիւնը և աշխարհականութիւնը, մեր մէջ, չափի և համեմատութեան վերաբերմունքով չէ որ իրարու մօտ եկած և իրենց միաւորութեամբը ուժաւորած են ազգային կեանքը, ալ զիրենք ստորոգող առանձնաւորութիւններուն անհրաժեշտ պատշաճեցումովը իրարու, իրենց բնորոշիչ առաւելութիւններուն ազուցումովը իրարու մէջ։ Անոնք «տարրեր» են միմեանց նկատմամբ։ տարրեր՝ որոնք կրնան յարակցիլ միայն, և ո՛չ թէ կտորներ կամ բաժիններ, որոնք կը կցուին այսօր իրարու այնքան զիւրութեամբ՝ որքան հեշտիւ վաղը պիտի խզուէին իրարմէ։ Պատահականութիւնը չէ անոնց կապը, այլ անհրաժեշտութիւնը։ Դարերուն դասն է այս։ պատմութեան պատգամը, որ ոչինչ ունի իր մէջ պատրողական։ Ու այդ դասն է որ, իբրեւ տարեկան կարգախօս մը, նորէն կուզան տալ մեզի Ղևոնդեանք և Վարդանանք, իրենց տօնին առիթով։

Ազգերը իրենց գոյութեան բախտորոշ պահերո՛ւն է որ ի յայտ կը բերեն իրենց հոգեկան ինքնութիւնը, իրենց ցեղային նկարագիրը բաղադրող ոյժերուն արժէքը։ ու մեր անցեալին մէջ՝ 451ը, Աւարայրի կռիւին թուականը, զերազանցօրէն այդպիսի պահ մը եղած է իրապէս։ Իբրեւ Ազգ և իբրեւ Եկեղեցի, մեր ինքնութեան որոշադրումը կը պարտինք այդ թուականին, երբ, աշխարհի այդ ժամանակի ամենէն մեծագոր պետութիւնը, որ իր Աքիմենեան շրջանին՝ ճիշդ տասը դարեր առաջ՝ Թերմոպլիէի կիրճին առջև հասկցեր էր թէ միայն թիւը չէ որ կը շինէ ոյժը, այս անգամ ևս, իր Սասանեան Հարստութեան ամենէն մոլեգին օրերուն, Աւարայրի առջև վերահասու եղաւ թէ տրդարեւ բազմութենէն մոլեգին օրերուն, Աւարայրի առջև և վեր ուրիշ և աւելի իրական գորութիւն մը կայ, և երկցող մեծութենէն առաջ և վեր ուրիշ և աւելի իրական գորութիւն մը կայ, և թէ ապրելու իրաւունք ունի ազգ մը, երբ իր մէջ կան մարդիկ որոնք զիտեն և կրնան իրենց համար պարտականութիւն համարել մեռնիլ՝ անոր համար նուիրական սկզբունքի մը սեղանին առջև։

Վարդանանք և Ղևոնդեանք, մեր մէջ, այդ սկզբունքը ամենաբարձր անտիճանի մը վրայ փառաւորողները եղան յաւէտ։ Անոնցմէ առաջ իրաւ է թէ ունեցած ենք իրենց նմանները։ Նորրորդ դարու առաջին կիսուն՝ Շապուհի բացած պատերազմին մէջ մեռած Վաչէ Մամիկոնեանը, իրեն հետ ինկած նախաբարներու և զօրաց բազմութեան մը հետ, որոնց յիշատակին ազգային տօնի

նուիրականութիւն մը տուաւ Վրթանէս՝ 338ին, Ունեցած ենք անշուշտ իրենցմէ վերջն ալ, ազգային և կրօնական խտէպին համար նահատակուած քաջերու շար ի շար հոյերը, որոնց զիծը արեան թափօրի մը տողանցութեամբ կուզայ կը հասնի ահա մինչև մեր օրերը: Բայց կարելի չէ ուրանալ թէ Ղևոնդեանց և Վարդանանց տուած մնաց ընդ միշտ անգերազանցելի, իբրև մեր ժողովուրդին միաշունչ և միասիրտ, հաւատքով և գիտակցութեամբ ծառայողը՝ լոյսի և ազատութեան իր իրաւունքը արհամարհող բիրտ սաստկութիւններու դէմ: Իրմէ առաջ այդ ոգով կատարուած շարժումներուն աւելի կանոնաւորեալ կատարելութիւնը՝ անոնց այդ գործը ատով իսկ եղաւ նաև տիպար յարացոյցը և թելադրող ներշնչումը այն բոլոր ազատատենչ շարժումներուն, որոնք՝ դարձ և երբեմն նոյն իսկ կէս դարը անգամ մը յառաջ եկան մեր պատմական իրականութեան մէջ: Ասոր համար չէ՞ միթէ որ հասարակաց կարծիքին մէջ միշտ նոր Ղևոնդներ նկատուած են Աւետարանին վրայ հայրենիքին համար ինկած հայ եկեղեցականները, մինչ Վարդանի փառապատկովը դափնեզարդած ենք շարունակ անունն ու յիշատակը աշխարհական կարգէ այն զիւցազններուն, որոնք անմահութեան նոյն ծիրանիովը վազած են գէպի կուռագաշտ:

Վարդանանք եւ Ղևոնդեանք, կամ, պարզապէս՝ միութեան գիծով մը Վարդանանք — Ղևոնդեանք. նշանատախտակ արձանագրութիւն մըն է ան այլ ևս. փառաւոր վերնագիր մը, որուն ներքե կարելի է գրել այս ազգին զազափառական յեղափոխութիւններուն պատմութիւնը, այն՝ որուն մէջ պարզուին եւ պատկերազարդուին սրբութեան և արութեան, զիւցազնական առաքինութեանց և հաւատքի, յոյսի և սիրոյ մղումով կատարուած մեծագործութեանց այն բոլոր գրուածքներն ու իրադարձութիւնները, որոնցմով հարուստ է արդարեւ մեր Պատմահօր մասնանշած «փոքրիկ ածուն» ալ:

Մեծ տաղանդներու և բեղնաւոր գործերով պիտի լինէր այդպիսի զրական անմահ յիշատակարանի մը կերտումը: Ինչ որ մեր այս խոնարհ վերնագրին մէջ մենք հոս պիտի փափաքէինք վեր առնել քանի մը բառերով, մէկն է միայն, թէ և ոչ անկարելիներէն, բոլոր այն գիծերուն, որոնց մէջ երևան կուզայ զոյգ տօներուն մեր նայուածքին առջև հանդիսադրած գործին մեծ և գեղեցիկ նկարագիրը: — Այդ գիծը, ըստ մեզ, այն սերտ կցորդութիւնն է, որով հոգևորականներն ու աշխարհականները, կղերն ու ժողովուրդը, իրենց զուգնեցան ու զեկավարներովը, միացած են իրարու հետ՝ անբաժան, անհրաժեշտ և տարերային յարակցութեամբ մը:

Տեսէ՛ք. այդ թուականին, Յոյներէն և Լատիններէն չորրորդ տիեզերական առձայնուած ժողովը կը զուարթուէր Բիւզանդիոնի մէկ արուարձանին մէջ, քրիստոնէութիւնը բոլորելու համար այս կամ այն կերպով ստեղծուած վարդապետական կամ դաւանական կնճիռի մը շուրջը, որուն՝ նոյն ինքն այդ խնդրոյն ծնունդ տուող եկեղեցիներուն և մերինին և ուրիշներուն մէջ ունեցած հետեւանքները ծանօթ են պատմութեան լոյսին տակ: Հայ կղերը՝ գիտնալով կամ նախազգալով արդեօք թէ քաղաքական եւ եկեղեցական մտայնութիւններով խմորուած ինչ տիրակալական նկատումներ կը գործէին այդ զուարթումին նպատակին մէջ, թէ աւելի էական պարտականութեան մը կոչին լոկ անսալով, կը նախընտրէր Աւարայրը՝ Գաղիկեոնէն . . . :

Եկեղեցական եւ աւխարհիկ տարրեր միտ միասին. — Այս եղած է միշտ ազգային ողջմտութեան կանոնը ազգին ներկային ու ապագային վերաբերող կարեւորագոյն գործառնութեանց, մանաւանդ անոր ճակատագրին հետ կապ ունեցող մեծ խնդիրներուն մէջ։ Ամէն անգամ որ ունեցած ենք պետական կեանք՝ արքունիքն ու հայրապետանոցը, տարբեր պարագաներու մէջ՝ միշտ ժողովուրդի ներկայացուցիչ իշխանութիւնը եւ Եկեղեցին համախոս եւ համագործակից են եղած։ Չէ եղած ազգային շարժումի գործ մը կամ փորձ մը, Ղեւոնդեանց եւ Վարդանանց թուականի օրերէն սկսեալ մինչև Իսապէյ Օրիի, Շահամիրեանի եւ Յովսէփ Էմինի օրերը, եւ մինչև մեր ժամանակը, ուր այդ երկուքը միասին եղած չլինին։ — Ջուտ կրօնական բնոյթ ունեցող հարցերու մէջ կղերը ինքն իր մէջ միայն, ու աշխարհիկ դասը՝ զուտ քաղաքական նկարագիր ունեցող գործերու մէջ նոյնպէս լինելով հանդերձ, անոնք, իբրեւ անբաժանորէն կազմիչ տարրեր, իրարու համակիր, միմեանց օժանդակ եւ լրացուցիչ եղած են շարունակ ազգին կենդանութիւնը եւ յառաջիկութիւնը մշակող գործերու եւ հարցերու մէջ։ Այդ կցորդութիւնը հետեանքը եղած է անշուշտ ազգին հոգիին մէջ նոյն իսկ զգացումած պէտքի մը եւ պատմական պարագաներու։ Ո՛չ այդ պէտքը դադրած է այժմ զգալի ըլլալէ եւ ոչ այդ պարագաները փոխուած են. ընդհակառակն։ Երկու տարրերուն անհրաժեշտ յարակցութիւնը հրամայական է որ եւ է ատենէ աւելի։ Ղեւոնդեանց եւ Վարդանանց տօներուն կարգախօսը զայս պէտք է յիշեցընէ ամէնուս։

* * *

ՀԱՍՒԱՏՔԻ ՆԻ ՄՏԱՆՈՒՄԻ ԶՈՂՔԵՐ

Ն Ի Թ Ա Պ Ա Շ Տ Ո Ւ Թ Ի Ն

Հեռու ասէց եւ ընդ միշտ՝ ներթապալտութեան ողորմելի մեկնաբանութիւնները։ Թող ո՛ւնք որ անոր վերջահաս աշակերտները անհունը քաղաքականութեան նստք մը միայն համարին, առանց տեսնելու թէ այդպիսի նստք մը ինքն իսկ պիտի ենթադրէ մարդկութեան մէկ պէտքը, եւ թէ այսպիսի պէտք մը արամբանական պէտք մը միայն պիտի կրնար լինի։ Հնարել չէ ուրեմն աւելի, այլ օրինակել, մարդկային հոգին իր ձգտումներուն՝ իր բնութեանը, այսինքն նշարտութեան վերադարձնել։ Ի՞նչ է ուրեմն հունաւորը, եթէ անհուն չկայ. ի՞նչ է յարաբերականը՝ առանց բացարձակի։ Ո՛ւր է փաստը. ո՛ւր է ստուգութիւնը որ եւ է բանի. ո՛ւր է ողջմտութիւնը, եթէ այդ առաջին տեսալը չըլլայ։ — Ոգին աւելի ստոյգ է մեզի համար քան նիւթը, եւ հունաւորէն աւելի՝ անհունը։ Ու բնազդը, մարդկութեան անդամներէն իւրաքանչիւրին մէջ թերեւ տկարացած, ու գուցէ ոմանց մէջ ըստ երևոյթին չնշուած նոյն իսկ, աստուածայինին բնազդը դոյլ է մարդկութեան զանգուածին մէջ։ Այս էշմարտութիւնը կը վերերևի անոր մէջ, ինչպէս լիճի մը ջրաբերը ալքերու կը ցուցնեն այն գեղեցիկ կապտաւը, զոր չէի նշմարեր այդ հեղուկ զանգուածին ոչ մէկ կաթիլին մէջ։

Ծ Ո Յ Ս Ո Վ Լ Ի Հ Ա Ւ Ա Տ Ք Ը

Անկեղծ հաւատքը իրապէս լի է յոյսով։ Սերտիւ հաւատացող հոգին չի կրնար ընդունիլ թէ նա որ հաւատալ տուած է իրեն, սին ու պատիւր բանով մը պարգեւատրած է զինքը, Անիկա չի կրնար ինքզինքին ներել՝ աստուածաժպիտ խոստանազանցութեան մասին խորհիլ, իսկ եթէ երբեմն իր անձին անարժանութեան անշնչելի զգացումը, իր անդամներուն մէջ ճողիլին օրէնքին դէմ կռուող մարմինի օրէնքին տեսքը, Եկեղեցւոյ ժողին մէջ նոյն իսկ տեղի ունեցած այնքան ողբալի անհաւատարմութեանց տեսարանը կրնան առ ժամանակ մը մթաղենի իր յոյսը, նոյն այս բաները աւելի կրկնապատկուած եռանդով մը կրնան զինքը արագօրէն տանիլ Անոր որ՝ երբ ոչինչ գտնէ մեր մէջ մաքուր՝ կ'ուզէ եւ պիտի գիտնայ դնել մեր մէջ ամէն ինչ որ հանելի է իր աշաց...։

Մայրական գիրկին մէջ ներհոգ մանուկը կրնայ գէշ երազներ տեսնել, բայց երբ բանայ ա՛ն իր աչքերը, զինքը իր անձին աւելի սիրողին թեւերուն մէջ տեսնելով ինքզինքը, կը փայտի իր ընդունայն ստակումին վրայ։

Ա. Վ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԽԱԶԻՆ ՃԱՄԲԱՆ

Մենք չունինք անոր ծէսը, կաթողիկոսներու պաշտամունքային այն կարգը՝ զոր կը գործադրեն անոնք եկեղեցւոյ մէջ, խաչելութեան պատկերաշարքի մը առջեւէն թափօրական անցք կատարելով ազօթքով, երգով, Ս. Գրոցական ընթերցումներով ու ծնրագրութեամբ, և զոր աւելի հանդիսաւոր եղանակաւ կը կատարեն անոնք հոս մաշնաւանդ, Ս. Քաղաքին մէջ, ուխտաւորներու տողանցութեամբ այն ճամբաներէն՝ ուսկից կ'աւանդուի թէ անցաւ դատապարտուած Փրկիչը, երբ ղինուորներ զԱյն զէպի Գողգոթա կ'առաջնորդէին՝ խաչը ուսին՝ չարերու հայհուչներուն և զգայուն հոգիներու լացին մէջէն:

Բայց ունինք անոր խորհուրդը. զա՛յն կը պաշտենք ո՛չ միայն խաչի տօներուն, երբ «Ուաչի քո Քրիստոս» երգն ի բերան համերաժ ժողովուրդով կ'երկրպագենք խաչին պատկերին և անով խորհրդանշուած Վիշտի և Քաջութեան մտածումին առջև. ո՛չ միայն աւագ շարժումն ընթացքին, երբ Ուաչի Ճառին արեամբ լուսաւորուած էջերը կը բացուին մեր հաւատքին առջև, եղբրականօրէն տխուր և աստուածայնօրէն վսեմ իրադարձութիւններու յաջորդականութեան մը մէջէն, այլ մասնաւորաբար Յարութեան մեծ Տօնը կանխող ապաշխարութեան օրերու Քառասնորդական շրջանին, որ Մեծ Պահքն է:

Ուաչին ճամբան, մեզի համար, պիտի բռնէ նոյն իսկ՝ մեր Եկեղեցւոյ ըմբռնումովը, Մեծ Պահքն է միայն: Ան է որ, իր պարտադրած մտամոգիւմով ժամերովը, կրնայ մարդուն սիրտն ու միտքը տանիլ չմեռնող Յոյսին ու ապրեցնող Սիրոյ այն խորհուրդին՝ որ խաչին ճշմարտութիւնն է ինքնին: Ատոր է որ կ'առաջնորդէ անա զմեզ Եկեղեցին, հանգրուան առ հանգրուան, եօթը եօթնեակներուն ապաշխարութեան ուղիէն:

Ապաշխարութիւն. բայց այս բառը՝ սուգի, հրաժարումի կամ պահեցողութեան հասարակ առումներէն շատ աւելի բարձր խմտտ մը ունի քրիստոնէական հաւատքին համար: Ու Եկեղեցին ա՛յդ բանն է որ կը հասկցնէ մեզի պաշտամունքի այն կարգաւորութեամբը, որուն մէջ աստուածային խօսքը, նուիրական խորհուրդը և սրբազան երգը, այսինքն Ս. Գիրքը, Միաբանքը և Շարականքը իրենց ամենէն հարուստ մասերը կը հիւսեն, հոգիի կեանքը նորոգելու համար մեր մէջ:

Այդ բառը կը նշանակէ արգարե ինքզինքը ի վիճակի գնել անկեղծօրէն քննելու իր ներքինը, կանգ առնելու տեղի ունեցած վրիպումներուն առջև, արամբուլ և զղջալու համար անոնց պատճառած աւերին վրայ, և, առանց ընկճուելու պատահած անկումներու պատճառած սոսկումէն, Աստուծոյ սիրոյն զգացումովը զօրացած, բազմալ և հաւատալ բարոյական վերականգնումի կարելիութեան:

Խորհիլ, զգալ և կամենալ ուրեմն. այսինքն հոգեկան կեանքը շարժման մէջ գնել ամբողջովին. սայթաքած, նուազած և շռւարած անձը վերահաստատելու համար «Աստուծոյ պատկերին իր դիրքին մէջ. ու այս ամէնը՝ հոգեւոր լրջութեան և կրօնական երկիւղածութեան աշխարհի միջնորդ մը կազմելով իր շուրջը, ուր չկարենայ թափանցել աշխարհի ազդեցութիւնը:

Բայց Եկեղեցին չի բաւականանար լոկ հրաւիրելով զմեզ մտածական և զգացական ապրումներու. անիկա կերպով մը մեզի տուն կուտայ նաեւ այն կէտերը, որոնք աւարկայ պէտք է լինին ապաշխարութեան ընթացքին կատարելի անդրադարձութեանց: — Եօթը կիրակիներու աւետարանական պատկերներուն շարքը դասաւորումն է պարզապէս այդ թեւադրութիւններուն. խօսուն նկարներ՝ որոնք հաւատացեալին կը բացատրեն թէ, ո՛ւսկից կը սկսի, ի՞նչ գարձակեալէ կ'անցնի, և ո՛ւր վերջապէս կը յանգի խաչին ճամբան:

Հետեւի՛նք վայրկեան մը իրեն. — Ան կը սկսի մարդուն ստեղծումէ՛ն նոյն իսկ. առաջին երջանկութեան այն վիճակէն, որո՛ւն սահմանած էր Տէրը իր բանաւոր արարածը, օժտելով զայն իմացական և բարոյական ձիրքերու պարզեաներով, ու մանաւանդ գերբնականին հասողութեան ձգտումովը:

Լուսաւոր բարձունքէ մը սկսած այդ ճամբան սակայն կը մօլորի յանկարծ դէպի մթաստուեր վայրէջքներ, երբ մարդ՝ սխալ կիրարկելով իր ազատութեան կարողութիւնը, կը կորսնցնէ Աստուծմէ իրեն շնորհուած երջանկութիւնը:

Վիշտի կեանքը. աշխատութեան, տառապանքի և փորձութեանց կեանքն է որ կը բացուի այն ատեն. ինկած հրեշտակ մըն է մարդը՝ ցաւոց այդ հովիտին մէջ՝ որ երկինքը կ'երազէ: Միակ կազդոյրը զոր կ'ունենայ ան հոն, իրեն կուգայ իր հոգեկան արժէքին զգացումէն և ա՛յն մտածութենէն մանաւանդ թէ անհուն բարութիւնը; աստուածային սէրը, որ զազտինքն է տիեզերական կեանքին, չի կրնար իր կորուստը ուզել: Այդ ինքնածին վստահութիւնը, փրկութեան յոյսին շողը՝ չարչարանքի ճամբուն վրայ ցաթած, անհուն խրախոյսի ազգակ մըն է իրեն համար:

Վիշտին զգացումը, զոր մեղքին գիտակցութիւնը միշտ աւելի խորունկացուցած էր իր մէջ, փոխուած է հիմակ չարին զէմ մաքառումի ոգիի մը. Վայոց ձորին յալորդած է կուռագաշտը: Զղջումը՝ համբերութեան և քաջութեան մէջ է որ կը պտղաբերուի. բաւական չէ տիրիլ գործուած սխալին համար. անհրաժեշտ է բարոյական ոյժ հաւաքել՝ չկրկնելու համար անցեալը: Իսկ ատոր համար հարկաւոր է գիտնալ տնտեսել հոգեկան կեանքը. այսինքն ընել որ չխանդարուի հոգեկան կարողութիւններուն ներգաշնակութիւնը իրարու հետ, որ մարմինին և հոգիին իրաւունքները չխառնուին իրարու հետ, միջոցը չմոռցնէ նպատակը, և հակադարձաբար:

Բայց ներքին այդ տնտեսութիւնը, հոգիին ինքն իր մէջ ու ինքն իրեն հետ ներդաշնակուելու այդ արարքը մեծ արժէք մը պիտի չներկայացնէր ինքնին, եթէ անիկա մնար ինքն իր վրայ փակուած, առանց արտաքինանալու: Մարդս կրօնական և ընկերական էակ է իրեն. այդ պատճառաւ բարոյական անհրաժեշտութիւն է որ տնտեսութեան այդ սկզբունքը իրականանայ նաև իր անձէն դէպի դուրս և դէպի վեր՝ առ ընկերն և առ Աստուած յարաբերութեան մէջ: Պէտք է որ ընկերական կեանքը իրականանայ պարտաւոր է իրաւանց հաւասարակուած չափի մը վրայ, արդարութեան զգացումը ամենէն կենդանի ձգտումն ընելով խիղճին. իսկ ինքզինքը Աստուծոյ կամքին ենթարկելու՝ անոր թագաւորութիւնը իր վրայ հրաւիրելու տենչը պէտք է լինի մշտական բերումը սիրտին:

Երբ հաւատացեալը կը ջանայ և կը յալողի այսպիսի խոկուսներով, այսպիսի ներշնչութներով, այսպիսի յօժարութիւններով և յանձնառութիւններով մշակել իր մէջ ներքին կեանքը, պիտի զգայ ընդունալ ազգումը իր մէջ հոգեկան զօրութեան մը, որ դաւուսան է իր մէջ աստուածային ճշմարտութեան, և որուն ի տես՝ կը բերկրի միայն հոգին, ինչպէս պիտի բերկրէին — եթէ կարենային զգալ ու խորհիլ — անտառին ծառերը, տեսնելով՝ զանաւանակիքին՝ թէ կտրիչ ի ձեռին կուգայ իրենց տէրը, յօտելու և մաքրելու համար իրենց զօս և վիրաւոր մասերը:

Այսպէս է ահա խաչին ճշմարիտ և զաղափարական ճամբան. լի՝ տաժանքներով, զի կոխներուն ամենէն դժուարինն է այն՝ զոր մարդ մղել կը պարտաւորուի իր բնութեան այլ ևս մաս դարձած կիրքերուն դէմ. բայց նոյն ատեն նաև երանւէտ՝ երբ քիտակից սիրով և յօժարութեամբ անձնամատոյց կը լինինք անոր: Կորսուած երջանկութիւնը, զայն վերագտնելու համար թափուելիք ջանքը, անոր ստացումը ապահովելու համար ի գործ դրուած հոգեկան տնտեսութիւնը՝ ընկերական առաքելութիւններով և ի խորոց սրտի հաղորդակցութեամբ Աստուծոյ հետ. ահա այդ ճամբուն հանգրուանները, որոնցմէ անցած է միշտ հաւատքի մարդը. ու զայդ մեզի մատնանել կ'ընէ զարձեալ ահա Մեծ Պահքը, իր ծիսական կարգաւորութեան խորհրդաւոր և պատկերավոր սարուածքով:

Ս. ՅԱԿՈԲՅԱՆ ԲԵՄԵԼ

Կ Ո Ձ Ո Ւ Մ Ը

Հոգի Տեառն ի վերայ իմ

վասն որոյ եւ օծ իսկ զիս...

ՂԽԿԱՍ Դ 18

Մարգարէական այս պատգամը, Աւետարանով աւելի խոր իմաստ առած, զոր իր յայտնատեսական ապրումի գերագոյն մէջ վայրկեանին՝ Յսայիին՝ Իսրայէլի մարգարէներուն ամենէն մեծ աւ հզօր տեսանող միտքը, կրցած էր զգալ հոգւին, կոչումի անդադրում երգն է եղած դարերէ ի վեր, իրենց խաչալուծ մտադրաւուած մեծ հոգիներուն:

Որ, ստեղծագործ ու փրկարար է այդ երգը ամէն անոնք՝ որոնք զգալի աշխարհի ոչնչութենէն ու բնական երեւոյթներու մակերեսէն անդին, ամենուրեք, կրնան տեսնել, զգալ ու աւնկդրել կեանքը հապտա արժեւորող իմաստին՝ նպատակին ձայնը: Գիտակից հոգին անոր շնորհւն է որ կ'ուենայ անդրադարձում մը գէպի իր ներքին աշխարհին խորքերը, կ'ընկզմի ու կը սուզի իր տենչանքներուն, հրայրքներուն, ներքին բոլոր բերումներուն, իր կամքին զօրութեան ու մտածումին փոթորկին խորը, ընդ երկար, կը չափէ թափը անոնց խոյանքին ու կ'ըմբռնէ անոնց միջի ու յորդող ներքին ոյժին զօրութիւնը, ու, ներդաշնակելէ յետոյ զանոնք իր կոչումի զգացումին հետ, կը նետուի արտաքին աշխարհի յորձանքին մէջ, զոտարերութեան ու կոանուած կամքի մը զօրեղ կորովով հրաշագործելու կեանքեր սերունդներուն, իր կոչումով խանդավառ:

Ի՞նչ է, ուրեմն, կոչումը. Հոգիին իր նպատակին ծառայութեան նուիրուելու անկեղծ իղձը, կեանքի արժէքի իմաստին խիստմունքը, կամ գտնելէ յետոյ անոր նըպատակը, զոչ չըլլալու՝ անմտաբար, օչնչութեան:

Բառոյականը, իր պարտականութեան գիտակցութեան ուսուցումով, գաստիա-

րականութիւնը բարքի ու միտքի մշակումով միանգամայն, կը ձգտին զարգացնել սերունդներու հոգւոյն խորը կեանքին նպատակը որոնք սահմանած է զիրենք գերազանց իմաստութիւնը: Օժտուած հոգիներն են միայն որ հանապաղ մտադրաւուած կ'ըլլան իրենց կոչումովը, վասնզի այն՝ որ հազորդ չէ միշտ իր կոչումին հետ, կամ չ'աւանդար անով իր ներսդիւն զգալով անոր կենսագործող հօրքին զօրութիւնը, այդպիսին ոչինչով աւելի է այն անխօս էականութէն՝ որոնք, արեգակին ներքէ՛ իրենց թափառկոտ ստուերը միայն կը պտտցնեն: Կոչումը գիտակցել մը ու ձգտիլ մըն է միանգամայն այն նպատակին առ որ կը ընդլայնուի գիտակից անհատը, գայն ընդգրկելու վայելելու տենչէն տաշտուած. իր մէջ տեղականացնելու անոր ուժեղ ներկայութիւնը: Այն օրէն երբ կոչումի մարդուն մէջ կեանքը կ'առնէ իր արժանի իմաստը եւ կը յստակութիւն անոր մասին իր ըմբռնումը, կոչումին գիտակցութիւնը անդիմադիր հրայրք մը կը դառնայ իր մէջ, որ կը սպասէ վայրկեանէ վայրկեան յայտնուելու, դուրս յորդելու իր եղբրքներէն:

Հոգի Տեառն ի վերայ իմ . . . Յսայիի բերնով կը յայտարարէ մեր Տէրը, չարաթօր մը, երբ սատանի փորձութենէն ետք, իր աննգամայրը՝ Նազարէթ վերադարձեր էր ու, ըստ իր ստորութեան, ժողովարանէն ներս մտած, ուր զինքը ընդունած էին իրմէ տարիքով աւելի փորձ ու գիտութեամբ՝ հըմառ օրէնսդէսներ: Մարդիկ, որոնք ճշանտապ ուսանին եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան ոչ հասանին, ինչպէս պիտի օրակէր, ըստ աշխարհի այս օրէնսդէս գիտունները, հեթանոսաց առաքեալը, իր կոչումով մտադրաւուած մեծ սուրբը՝ Պօղոսն: Այս երջանկները տաճարին մէջ նստած՝ իրենց խաչալը բրած էին կարծես, կրկնել Ս. Գիրքը միայն եւ ամբարեւ օրէնքին գիտութիւնը. ու մոռացութեան էին տուած ոչ միայն լեցուելու հաղորդուելու իրենց կոչումին՝ աշխարհը՝ Աստուծոյ զօրութենէն, ըլլալու արի առաջնորդներ սերունդներու եւ մատակարարներ մարդկութեան, այլ եւ անհաղորդ էին իրենց իսկ աղգին ոգւոյն, անծանօթ անոր հոգեկան մեծ կարեւորութեան, որ ի խղիւր իր փրկութեան կը տաշտուէր ներքնապէս:

Իր կոչումովը մտադրաւուած անհատին կեանքը նաև չի նմանիր գրագէտին կեանքին, որ իր սենեակի մենտթեանը մէջ ու իր սեպհական խոհրուն անձնատառը՝ հաստորենի վր լեցնէ չարունակ, վասն զի կոչումի մարդուն հոգին ներքին ու արտաքին երկու աշխարհներուն միջև տարուաբերուող նաւի մը կը նմանի՝ որ մշտական էջքեր կ'ունենայ նախ զէպի իր ներքին աշխարհը և յետոյ, իր նետուի արտաքին աշխարհին մէջ, երբ իր նմանները՝ որոնց փրկութեան կը նուիրաբերէ իր անձը՝ չեն կրնար ըմբռնել իր հոգւոյն մեծութիւնը:

Ոչ զէկէ երկիր սակայն, կը զգայ ան, երբ ամբարշտած է իր կոչումին գիտակցութեամբը, այսինքն՝ երբ իր հոգին հանապազօրեայ հաղորդակցութեան մէջ է իր իտէալին՝ Աստուծոյ հետ. և եթէ երբեմն կեանքի դժպիկ պարագաներ իր ճամբուն վրայ կը յարուցանեն խռիւր և կամ իր նմանները, ներհակ բերումով մը հոգիի, որոգայթ կը լարեն իր առջև, անիկա զօրացած իր կոչումին տրուածութեամբը, կ'ընթանայ իր շարիդէն ու կը գործէ անկեղծ նշնաբերումով մը, զինքնապիւրելով իր հակառակորդներուն ամբողջը: Դիտած էք արդե՞ք դիմագիծը, Ս. Գրոց պատմութեան մէջէն, նրալիզու Մովսէսին՝ իսրայէլի սերունդներու մատուրպար մեծ առաջնորդին, որ մտրակուած իր կոչումէն՝ այսինքն՝ Աստուծոյ զօրութենէն՝ աշխարհի ամենէն ահարկու իշխանապետէն՝ Փարաւոնէն կ'ուզէ կորցել անոր կողքերէ ձեռքէն իր ժողովուրդը, կրակէ բառերու հեղեղով: Պէտք չէ մոռնալ նաև թէ մարդկութիւնը ապրած է երանեալ շրջաններ և ապահոված իր ստոյգ փրկութիւնը այն ատեն միայն երբ իր հոգւոյն մէջ կապաւորած է Աստուծոյ սէրն ու սեռն հաւատքը, և ի հակառակէն, աշխարհը ականապետեա եղած է այնքան մեծ ու կորստաբեր բարոյական ու նիւթալան անկումներուն երբ, վտարած է Աստուծոյ սէրը իր սրտէն, և այս՝ չկարենալ ըմբռնել և կեանքին իմաստը և կամ չգիտակցել ի մարդկութեան իր մեծ կոչումին: Տկարու անգին Մովսէսը ինչքանի կը պարտիր իր հոգւոյն այդ խիղսայ արիւթիւնը. ոչ ապագէն, իր կոչումին՝ Աստուծոյ զօրութեան՝ որով այնքան լեցուած էր իր սիրտը: Նիւթին հոգեւին յարող միտքեր թերեւ, ա-

ռասպել մը և կամ խորհրդանշական պատկեր մը նկատեն այս դրուագը, քանի որ գերմարդկային թուող այդ արարքը կը խուսափի իրենց միտքին հասողութենէն, յայտ այդ մասին պերճախօս է պտտմունքիւնը:

Ի՞նչ է նիւթը օտկայն, որուն պտտմունքի բազիններ կանգնած են իրենց հոգւոյն մէջ մարդոց որոշ մէկ զասակապը. այդ անհաղորդ, անխորհուրդ ու անզգած զանգուածը, ի՞նչ հաղորդակցութիւն ու ներգործութիւն կրնայ ունենալ խորհող, զգացող ու տենչացող մարդոց հոգիներուն վրայ. նիւթը, վաղուց հետէ, իր իսկ ձեռքերով կործանած է իր երբեմնի կանգունը՝ և այժմ, փլատակուած պաշտանքի բազինը մարդոց սրտերուն մէջ, ու նիւթապաշտութիւնը այսօր, անանկ գիտութիւն մըն է լոկ: Մեզի ծանօթ իրականութեան՝ արդի գիտութեան իմաստասիրական ըմբռնումով նայն իսկ, Հոգին է որ կը կենայ կարելի բարձրութեան աստիճանին վրայ, ու իր տարբերութիւնը կը կայանայ իմաստի բացարձակ արժէքին մէջ և հետեապէս պարտականութեան, որով կ'ունենայ ան կարողութիւն հետեւելու Աստուծոյ, Անոնք որ այս զերպանց էութենէն մասնիկ մը գէթ ունին իրենց մէջ, ապահովապէս ու նինք ամենայն ալ, անոնք միայն կրնան զիմէլ զէպի իրենց նպատակը, այսինքն՝ Աստուած: Մարդիկ կը վստահին կրօնքին որովհետեւ, ան է որ, ի սկզբանէ անտի, բոլոր միւս նիւթական իրականութիւններէն զերիվեր, յայտարարած է ու շեշտած բարձրագոյնակ Հոգիին առաւելութիւնը. Հոգի առաւել է քան զմարմին:

Հոգի Տեառն ի վերայ իմ... Մարգարէական այս վսեմ խօսքը այս իմացումով սրեմն, հաղորդակցութեան մէջ կը զնէ կոչումին մարդը Աստուծոյ հետ՝ այն Հոգիին՝ որուն փառքերով լի է տեղեկբքը բովանդակ և ան է՝ իմակ փրկութեան լուսաւորաշող որուն կրնան ապաւինիլ ազգեր և սերունդներ: Երբ Տիւրք Հոգիով զօրանայ կոչումին մարդը՝ ան կը մոռնայ ու կը մերկանայ իր սեպհական եսը և կ'իրթայ թաղել զայն աւելի համապարփակ ու մեծ նշին՝ այսինքն՝ Մարդկութեան փրկութեան Տեառն մէջ, բոլորանուէր ըլլալու

ինքը առաջին հաճելի պատարագը Աստուծոյ, բովանդակապէս ողջակիզուելով մարդկութեան փրկութեան այդ սուրբ սեղանին վրայ: Այս չ'հղաւ միթէ՞ վսեմագոյն աբարքը Հոգիի մեր Տիրոջ, ինքը որ լոյս էր լոյս Աստուծոյն ծնած, ինքը որ յաւիտեանակա՞նութիւն էր յաւիտեանակա՞նութիւնէն բաժնուած, մարմին առաւ, այսինքն՝ Մարգարեաւ, մերկացաւ իր փառքերէն ու ունայնացուց իր անձը, միզ մեր միզքէն փրկելու այսինքն՝ սորվեցնելու մեզի կեանքին նպատակը, վախճանը: Իր կոչումովը զբաւուած անհատը, տխուր երևոյթ, ոչ մէկ ժամանակ չէ ունեցած, ինչպէս չ'ունեցաւ մեր Տէրը, իր արժանի տեղը այս աշխարհի վրայ, վառնգի իր հոգին դուրս կ'ուզէ ելլել իր երկրաւոր պատեանէն, ու անբովանդակելի ըլլալով ան չի կրնար պարփակուիլ միջոցին մէջ, հասնելու իր նպատակին՝ իր յաւիտեանակա՞ն երանութեան, և իր կոչումով այսկերպ պրաւութիւն հաճոյքի անձնատուր հոգիներուն համար անբնական երևոյթ մը կը թուի ըլլալ, և այդու ոչ ապարանքներու մէջ աթոռ և ոչ կարեկից սիրոյ ժպիտ կրնայ ընդգռնիլ ան իր նմաններէն, և ոչ իսկ բնութեան ծոցին մէջ ունի ան վայր մը, բարձ մը նոյն իսկ, ուր կարենայ գնել իր գլուխը, իր խոնջ վայրկեաններուն:

Կոչումի գիտակից անհատները գնահատելու մէկ բառ միայն ունի աշխարհ, սխիւտ, որով կը պսակէ ան անբիծ հուկատները, դուրս ժայթքելով իր հոգւոյն թոյնը:

Բայց, ինչ փոյթ անոր՝ այս որակումը, երբ ունի ան իր հետ իր կոչումին մեծութիւնը և ներկայութիւնը Աստուծոյ կենսագործող հուրքին, որ ձկնօրսներէն առաքեալներ կը հրաշագործէ, որոնք ի լուր աշխարհի կը տանին մարդոց փրկութեան աւետիսը հնչեցնել գիտութեամբ յոխորդ աշխարհի մեծ ուղեգններուն ականջն ի վար. ու Աստուծոյ կենսագործող շունչին տակ՝ ընտիր անօթներ կը դառնան Սոգոսներ, կոչումին գիտակից հոգիին երբեմնի սխեմա ռ թշնամանի հակառակորդներ, ու սիւներ և օխտեալ օխոյեաններ կը դառնան յետոյ, փրկութեան պատգամներ:

Հոգի Տեսան ի վերայ իմ... Մարգարէական այս պատգամը, ուրեմն, կոչումի

երգն է ոչ միայն իրենց կոչումին գիտակից մեծ անհատներուն, այլ և ըստը քրիստոնեաներուս, վասն զի, մենք ալ, կը տենանք երևութականն առդիւն տեսնել իրականը և նրաթականն դուրս՝ աննրաթականը, յաւիտեանականը վերջապէս, որ նպատակն է մեր երկրաւոր գոյութեան, և զայն միակ արժեւորող յաւիտեական զօրութիւնը զոր կ'ըզանք գտնել այս աշխարհի վրայ անով գիմելու գէպի մեր վախճանը, Աստուած: Այս ոգւով ուրեմն, եթէ ըլլայ ան մեր կոչումին երգը, և անլսելի հնչէ մեր շրթներուն և հոգւոյն խորը այդու պիտի ըլլայ ան նաև մեր փառաբանութեան մաղթանքը և պիտի դարձնէ մեր Հոգիին օթեանը Աստուծոյ շտապան ներկայութեան և կարող պիտի ըլլանք փառաւորելու իր Ամենասուրբ անունը որ է օրհնեալ յաւիտեանս. Ամէն:

Հ. Գեար. 1936

ՀԱՅԻՐԱՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԽՈՐՀԱՆՐԱՊ ԵՒ ԽՈՐՀ

Մարդ կը մտածէ. ու մտածումը, որ աղբիւրն է այնքան ծանցակներու, աղբիւրն է նաև զաղպարապան ուրախութիւններու և աստածային հայեցողութիւններու:

*

Մարդ ծնած չէ երջանիկ ըլլալու համար. անիկա ծնած է մարդ ըլլալու համար, իր թոշոր փորձակներովն ու վսեմագնեղներովն հանդերձ... պիտի է ուրեմն որ անիկա ետքայ կեանքին, ինչպիսի կ'երթան կրակին. քաջաբար, առանց հստգնելու թէ ի՞նչպիսի պիտի վերադառնայ անկեց:

*

Ընկերութիւնը և մեկտրիւնը, երկու հակաընդդէմ կիսեր, կը գործակցին իրարու, մարդուն կազմութիւնը յրացնելու համար: Առաջինը արքնցներով անոր խորհուրդները, և առաջալի մը տալով իր կալիքին. երկրորդը ամբողջացնելով առաջինին սխառը և քառճաղցնելով զայն քուն համադրմի և անոր կամքի վիճակին:

*

Մեկտրիւնը թուականն է թոշոր մտածման. ան է որ կը ներշնչէ թոշոր բանաստեղծները, կ'ստեղծէ արուեստագիտները, և կ'ոգեւորէ հանձնարը:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Կ' Ը Ս Ե Ն Թ Է

Ա.

Կ'ըսեն թէ հոգին երազներ ունի,
Իդձեք կաթոգին,
Եւ թէ սիրքը մեր թաղարն է մափուր
Ֆոյսի ծաղիկին:
Թէ պատրանքներով լոկ կը սընանի
Ծաղիկն այդ այրի,
Լուսնակը կ'օծէ իր տգոյն բերքեր
Փոխան արեւի:
Կ'ըսեն թէ հոգին հեքեաքներ ունի
Թիթեռ ու լուսին,
Լուսնի չափ հեռու կարօտներ ունի
Մեր տղու հոգին:

Բ.

Կ'ըսեն թէ հոգին դեռ աշխարհ չեկած
Նախ ունէր թելեր,
Ու երկրնին մէջ կը զըւարճանար
Ջերթ ներմակ թիթեռ:
Կը սիրեն անո՛ր համար մանուկներ
Ծաղիկ ու թիթեռ,
Պատկեր՝ որ իրենց կը բերէ մեռած
Անցեալին յուշեր:
Եւ կ'ըսեն նաեւ թէ մեռնելէն վերջ
Հոգիներ կըրկին.
Ջերթ լուսաթիթեռ անմահութեան մէջ
Պիտի վերածնին:

Գ.

Եթէ չունենար մարդկային հոգին
Կ'ըսեն ոխ ու քնն,
Լոյս եւ օրհնութիւն պիտի բորէին
Աստղերն երկրնէն:
Եւ մարդը եթէ սասանային հեռ
Չը ժամադրուէր,
Երկինքէն երկիր պիտի գաղթէին
Բոլոր հրեշտակներ:
Ու եթէ հոգին չը թունաւորուէր
Մեղքերով զազիր,
Խաչը պիտի՝ ըլլար սանդուղ մը լոյսի
Երկինքէն երկիր:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. ՄՐԱՎՍԷՍ ՄԱՐԳԱՐԷԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԳԻՏՈՐ ՆԱՐԱԻ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ

Երուսաղէմի Աստուածաշունչի դպրոցին ձեռնարկով, 1932էն սկսեալ պեղումներ կատարուած են Անդր Յորդանանի մէջ ընդարձակ դաշտի մը աւերակոյտին վրայ որ կը գտնուի Սիլվայի (Նաբաւ) լեռան գագաթը: Նոյն դաշտը 19 տէճիւմ ընդարձակութիւն մը ունի և նոյն շրջանակին ամենէն կարեւոր մասը կը կազմէ իր հին աւերակներովը: Վերջացող տարւոյ ընթացքին նոյն աւերակներուն մէջէն գտնուած է միծ պաղիթքա մը երեք մասունքներով և ներհանդակով մը (atrium), Նաբաւի այս եկեղեցին յիշատակուած է երկու նշանաւոր ուղեգիրներէ՝ Թաւառուրուհի Սիլվիա (Դ. դար) և Պիտրոս Եպիսկոպոս վրացի (Յ. դար), որոնք պիտի յիշատակուին ստորեւ: Այս գիւտին կարեւորութիւնը նկատի առնելով՝ Երուսաղէմ հրատարակուող La Terre Sainteի 1935 Դեկտեմբերի, և տարւոյս Յունվարի թիւերէն կը քաղեմ հետեւեալ նկարագրութիւնները՝ զորս գրի առած է P. Silvestre Sallar գիտնականը:

Արձանագրութիւններէն կը հսկայութի թէ մատուռները Զ. դարուն վերջերը շինուած են, և պաղիթքան քր աւելի առաջ շինուած է, և. դարու գործ է: Ասիկա անտարակայն «Մոզուսի նախնական միծ եկեղեցին է»: Այս եկեղեցիին սրբազայրին տակ գտնուած են աւելի հին ուրիշ շինութեան մը հետքերը: Անցեալ տարւոյ ընթացքին ոչ միայն պաղիթքայի շուրջը, այլ նաև ներքնաշատտակը շրջապատող սենեակները և մերձակայ քարայրները պեղումներով մաքրագործուած են: Աշխատանքները սկսած են 1935 Յուլիս 15ին և տեւած մինչև Հոկտ. 22, օրական 20-30 Ուգայիան ցեղի պորձաւորներով:

Ա. Հին շինութիւն կամ փոքր եկեղեցիներ
— Պաղիթքան շրջապատող աւերակներուն

մաքրագործումէն յայտնի եղած է թէ միծ եկեղեցին կոռուցուած էր աւելի հին շէնքի մը պատերուն վրայ, որոնց նիւթերը թէ՛ իրենց շատ աւելի միծ ծաւալովը թէ՛ տոկուն բնութեամբը և թէ՛ վերապէս իրենց կոռուցուածքովը զգալիօրէն կը տարբերին յառնադոյն շինութեան մէջ գործածուածներէն: Մինչ այս վերջոյն քարերը, բայց բնականաբար անոնցմէ՝ որ ստոյգ վերգետնուած մը ունեցած են, կը ներկայացնեն խնամատ կոռուցուածքի մը յղուած մակերես մը, հին շէնքին քարերը պատէն դուրս ելած են, և ունին չափի միծ անկանոնութիւններ: Անոնք կը կազմեն բազմաթիւ կարգեր որոնցմէ շատեր կը հասնին շէնքին հարաւային և հիւսիսային կողմերու ճակատին: Սակայն արեւելեան մասը կ'ընծայէ բազմաթիւ ստորին վիճակներ որոնց մասած և անկանոն շինութեամբը մտածել կուտան թէ այս մասը գոցէ ծածկուած է շիրիշակով մը (revêtement) կամ ձեփով: ՍԵ՛ծ եկեղեցիին կողակին խաբիսը կը հաստատէ, արեւելեան կողմը, հին շինութեան և նորին միջև սահմանագիծ մը: Այն պատը որուն կը յիշուէ կողակին հարաւային մասը տեղւոյն վրայ դեռ կը պահէ հին շինութեան լաւագոյն քանի մը նիւթերը, որոնց միացորդը պատերուն ստորոտը թաղուած է (*): Հանուած քարերէն մասնաւորապէս կը ծանօթագրուին երկու արձանագրութիւններ և մէկ քանի զարդարուն զմարտութիւններ: Ողորդ քարի մը վերին եզերքը 131×131×40 սմ. չափով քանդակուած է խաչ մը, Սաաւալս յունարէն անուն մը տակը. ստորին եզերքը կը կարգացուի Եպիսկոպոս յունարէն անունը: Պատին ստորոտը գտնուած ուրիշ քար մը, ճիշդ կողակին հետը, իր յղուած մակերեսին վրայ (5 սմ.) կը կրէ բազմաթիւ գրեր և հրաքամափուշտի ձեւով զմարտութիւններ, խաչեր, և վրիթի ալ անկտուն մէջ յունարէն արձանագրութիւն մը հիկու խաչերով և կամ տարիւնապէս ընթերցելի: Իմաստն է հե-

(*) Հին շէնքը քանդուած է երկարաշարժով մը, Երբ շինութեան շուրջ եկեղեցին չէ փորձուած մէջ կողմ դնելու պատերու քով ինկած խաչը քարերը, որոնք սակայն ևս այնպէս կը զօրացնէին հիմքը, Նոր նիւթերով գոհ մնացին շինել, ինչ որ կը մնար պատերուն վրայ:

տեւեալը. «Ո՛վ Տէր, ողորմէ ինձի, քո ծառայիդ Յովնանու որ զրած է ասիկա»։ Քանզակեայ քարերը կը վերաբերին հռանկիւնակին, ճակատին կամ պատուահին։ Հասալ յաճախակի խաչեր կ'երևան։ Պատուահանի մը գոյութիւնը կը հաստատուի ոչ միայն գտնուած ցցուակներով, այլ նաեւ երկաթէ վանդակապատերով որոնց բարամբունքները 3-4 սմ. տրամագիծով 16 բացուածքներ կը կազմեն։

Բայ աստի, հին շէնքին արտաքին ճարտարապետութեան տարրերէն զատ, ներքին շինուածքին վերաբերութեամբ բազմաթիւ նշաններ հաւաքուած են, ինչպէս սիւններ, քիւրեր, խճանկարի խորանարդներ, նկարէն ծեփի կտորներ և մարմարներ։ Եթէ հին յիշատակարանը արտաքինապէս ուղղանկեան մը ձևն ունէր, ներքինապէս կը բազանդակէր երեք կողակներ առուոյտաձև յափակագծի մը վրայ շինուած, ուղիղ պատով մը արեւմտաքէն փակուած։ Ներքին պատերուն երկայնքը կ'ընթանայ շարք մը սիւններու մէջէն, ումանք պարզ, օւրիշներ կրկնակ, խիստ հաւանաբար պատին մէջ գրուած, վասնզի աշխատութիւն չէ կատարուած ղեկուգ դաւանք ճակատներէն միոյն վրայ, մինչ ընդհակառակը ճակատի երեսը խնամքով աշխատուած է։ Գտնուած են առ նուազն 15 խորխոխներ և խոյակներ և զրեթէ 40 հատ սիւնի բեկորներ։ Ոտարխոխներ և խոյակները կը ներկայացնեն թիթեակի ներսուկոր ձև մը, որ կը թեւադրէ թէ սիւնները յենած էին կողակներու կիսաշրջանակային պատին վրայ։ Ետ սիւնի տակաւին կը պահեն գորշ դաճէ ծեփի մը մասեր, որոնցմէ ուրիշ մասեր կը գտնուին նաեւ կտորուանքներու միջև։ Այս վերջին բեկորներէն ոմանք կը կրեն մատիտով գրուած յունական գրեր, մին նոյնիսկ տառակաւն արձանագրութիւն մը։ 15 սիւնեւրէն զատ, գտնուած են քսանի չափ քիւրեր, որոնցմէ չատերը կը վերաբերին հին եկեղեցիին։

Բ. Ուրմակալ խնամկար. — Այս պեղումներուն շահագրգռական գիւտերէն մին կը համարուի որմական խճանկարի մը կտորները որ խնամով պահուած են անոնց եւ գերազարդերը ճշգրէն ճանչնալու համար։

Կարմիր գոյնով գաճի մը խորքին վրայ եւ գերազարդը կազմուած է կրային քարի փոքր խորանարդներէ, 120-130 քառակուսի տասնորդամիզը չափով, զանազան չափերով և այլնայլ գոյներով։ Խճանկարի դաշտը՝ ուր աւելի կը հանդիպին կարմիր, բոսորագոյն և կապոյտ գոյները, օսկի յատակ մը ունի։ Կնակիտները ապակեայ են, ծածկուած բարակ օսկի տերեւով մը։ Այս խորանարդներու ծաւալը ընդհանրապէս միեւնոյնն է ինչպէս եղբւրջարդի խորանարդներունը, բայց փոքր չափարանէ (module) պակաս չէ, ինչպէս Միխայէզի և Մատապայի մարդկային պատկերներու զմաքրութեանց մէջ։ Այս սեռէ ո՛ր և է գծագրութիւն չէ կարելի ստուգութեամբ ճանչնալ գտնուած բեկորներուն անբաւականութեան համար։

Գ. Գեղեզմաններ. — Հին շէնքին սահմաններուն մէջ, քարայտակին ստորին մակերեսին, գտնուած են հինգ քարաշէն գերեզմաններ որ կը պարունակեն 20 կըմախքներ, գէմքերէն զվէր սրբազայրը։ Այս գերեզմաններէն երկուքը կը գտնուին լճին հիւղեցիոյն երկայնքի մէջ, և միւս երեքը որ անմիջապէս դուրսի կողմն են՝ վանդակապատին ստորոտը։ Ան որ կը զբաղէ սրբազայրին մէջտեղը, կը պարունակէ միակ կմախք մը և քանի մը մարմարի կտորներ որոնցմէ մին կ'ընծայէ խաչի մը անկատար գծագրութիւնը։ Ամպիւտի մօտ գետեղուած սրբազայրի միւս գերեզմանը կը պարունակէ առ նուազն երկու կմախքներ։ Հոն գտնուած է երկաթի կտոր մը և քանի մը գրամներ։ Վանդակապատին ստորոտը գտնուած երեք գերեզմանները միասին կը պարունակեն 17 կմախքներ, մին մէջտեղը, օւրիշ երկուքն իւրաքանչիւրին մէջ՝ 8, մին միւսին վրայ կուտակուած։ Կեղքունական գերեզմանին մէջ գտնուած է միմիայն փշ մը կապար և եւ որ սակայն տապանաքարի մը ներկայութիւնը չի հաստատեր։ Այս գերեզմանները կը պանապանուին անոով որ ասոնք կրկնայարկ են, ստորին մասը երկու մկրդ խորութիւն ունի և կը պանակէ ղիականեր, բաժնուած ըլլալով վերի մասէն չորս քարայտակներու կարգով մը։

Դ. Շինուածքը եւ գրական ապացոյցներ. — Հին շինուածքին ճարտարապետական ամբողջութիւնը, ըստ լաւ դատողութեան, երկրորդ կամ երրորդ դարու գործ է: Ներկայ պեղումները թոյլ կուտան աւելի շատ դարեր հեռացնել Սիադայի յիշատակաբաններու պատմութիւնը ինչ որ չեն թոյլատրեր 1933 ի հետազոտութիւնները: Այս շինուածքին քրիստոնէական նկարագիրը, գտնէ իր վերջնական փուլին մէջ, հաստատուած է քանդակագործ խաչերով, որ կը վերաբերին քրեարուն, եւսակիւնին եայլն, ինչպէս նաեւ արձանագրութիւններով զոր ցոյց տուինք:

Եթէ այժմ բազմաթիւ պեղումներու արդիւնքը այն գրական ապացոյցներուն հետ զոր մեզ թողած են Նաբաւ լիւրան այցելուները, կը հաստատուի երկուքին միջև գտնուած կոտորակայ համաձայնութիւնը: Սիադայի հին շինուածքը նորոգ գլուխուած Ե. դարու եկեղեցիին մակերեսին գրեթէ կէսը կը գրաւէ: Երբ Պետրոս վրացին և իր աշակերտները Նաբաւ լիւր այցելեցին Ե. դարու վախճանին, հոն գտան «մեծ եկեղեցի» մը, բայց Սիւլիա որ Դ. դարուն հոն կ'այցելէր, կը խօսի միայն «փոքր եկեղեցիի մասին»: Պեղումները լաւ կը բացատրեն այս տարբերութիւնը: Հետազոտութիւնները շարունակուած ըլլալով մինչև սալը, այժմ կը պահպուի թէ ո՛ր և է ուրիշ շինուածք չգտնուի փոքր շինութեան տակ, ուսումնասիրուած այս տարի, հոն կը գտնուի միայն «փոքր եկեղեցին» որուն այցելած է Սիւլիա, մինչ 1933 ին գտնուած պաղիլիքան կը համապատասխանէ «մեծ եկեղեցիին», զոր Սիւլիայէն մէկ դար յետոյ տեսած են Պետրոս վրացին և իր աշակերտները, և որ յարգանք ընծայեցին Հրէից ժողովրդեան Օրէնսգիր՝ Մովսէս մեծ մարգարէին:

Ե. Նաբաւ լիւրան վանքեր. — Պաղիլիքային շուրջը կը ծանօթագրութիւն բազմաթիւ աւերակներ որ կը վերաբերին Ե. դարուն Պետրոս վրայիէ յիշատակուած վանքերուն: Հիւսիսային կողմի ամբողջ երկայնքին գտնուած է քարայրատակալ թաղ մը և բակ մը որուն մէջ խճողուած են ամէն տեսակ ինկարներ, քար, կղմիտոր, ապակիի կտորներ, եայլն: Այս քարայրա-

տակալ թաղին հիւսիսային կողմը հետազոտուած են 16 շէնքեր, որոնց 6ը ստորին մակերեսին վրայ, ժամանակակից կը թուին «փոքր եկեղեցիին»: Անոնց ողմակաբանութիւնը աւելի տկար է եւ նուազ խնամատ քան պաղիլիքային և մատուռներուն: Սենեակներուն պատերը պահուած են գրեթէ 3 մէր բարձրութեամբ, եւ գունները ընդհանրապէս կը բացուին դէպի հիւսիս, եւ շատ մը պատերու մէջ կը ծանօթագրութիւն որմախորշի, որմագործին ձեռք, Դրամներ և խեցեգործութեան բեկորներ որ այս սենեակներուն մէջ գտնուած են, ցոյց կուտան թէ անոնք բնակիչի եղած են մինչև բնականական թուականը: Կը ծանօթագրութիւն կարասիի կանթի մը և թրծուն լապտերի մը գիւտը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը կրէ քանդակուած խաչ մը:

Պաղիլիքայի ներքնանդամակին շուրջը 21 սենեակներ մաքրագործուեցան, որոնց 12ը ունէին մոլայիքէ յատակ, եւ միոյն մէջ ալ երեքսն են իր քարէ յատակին տակ, քարաշէն երեք գերեզմաններ, եկեղեցիին մէջ գտնուածներուն նման: Անոնք լեցուած էին ոսկորներով: Այս սենեակներուն մէջ տեղի ունեցած փոքր գիւտերուն միջև կը ծանօթագրութիւն մարմարէ կտոր մը սամարիական արձանագրութիւն, ուրիշ մը քանի մը յանակաւ գիրերով, շատ մը օձակուած ամաններ, կամ ուրիշ կիսաթափանցիկ նիւթեր զարդարուն ցտուռներով, մարմարէ սիւնի և խոյսակներու խարխալներ, վերջապէս խեցեգործութեան կարեւոր համալուծած մը, եւ անոնցմէ ցոյց կը տրուին բնականական ժամանակաշրջանին:

Հիւսիս կողմերուն վրայ բացուած բնական այրերը նաեւ ծանոթած են բնականութեան, ինչպէս կը հասկցուի այն հետազոտութիւններէն որ կատարուած են անոնցմէ երկուքի մասին որ կը գտնուին հիւսիսարևմուտք: Մին նախապէս ունեցած է մեծ սենեակ մը խճանկարի յատակով: Յետոյ անոնք վերածուած են մին ջրհորի և միւսը գերեզմանի:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պարսկական տիրապետութիւնը մեր երկրում, երկուր կամ կարճ ընդհատումներով, հայկական, մակեդոնական, հռոմէական, յունական, արաբական, սելճուկ եւ թաթար ցեղերի իշխանութիւններով, շարունակել է մինչև 1820-1828 թիւ. մինչև ցարական Ռուսաստանի տիրապետութիւնը պատմական Հայաստանի մի մասի վրայ մինչև այժմ։ Հետեւապէս մեր երկրի քաղաքակրթութեան, յատկապէս երկրի մշակութեան ամենամնայուն հետքերը պարսիկ տիրապետողները թողած պիտի լինին։

Հայաստանի Պարսիկներից տիրապետութեան ամենահին հաւաստիաւորը եւ տիրապետողի հպարտութեան արձանն է Բեկխատունի Դարհի թագաւորի յիշուլ արձանագրութիւնը։ Նա փորագրւած է Քիրմանշահ քաղաքին մօտ՝ հին Մարերի՝ այժմ Քրդստանի երկրամասում, Եկրատանա, այժմ Համադան քաղաքից դէպի տրւամուք տանող ճանապարհի վրայ։ Արձանագրութիւնը փորագրւած է բնակչութիւնից հեռու վայրում, առերեւոյթ հնում էլ այդպէս է եղել, միայն թէ ժայռի անմիջական ստորոտում ըզխում է Պարսկաստանում ոչ սովորական մի հսկայական ագրիւր, որի ներքեւում ճահիճներ են։ Համադանից դէպի արեւմուտք, դէպի Քիրմանշահ, եւ այնտեղից դէպի Բաղդատ գլխաւոր ճանապարհորդը այդ ժայռի տակով պիտի անցնի, այդ անուշահամ ջրի ափին կանգ առնի, իբրեւ եւ գրաստին հանգստութիւն տալու եւ զովագնիւղու եւ գլուխը վերև բարձրացնելով, պիտի տեսնի հպարտ տիրապետողի բարձրաքանդակ արձանը։ Դարեհի գլխի վերև թևատարած Ահուրամազդան է փորագրւած, նրան յաղթութիւն տւող աստուածը, իսկ առջեւում

շարւած են, վիզերնին շղթայ, Դարեհի ձեռքով յաղթահարւած բոլոր թագաւորները։ Շղթայածների մէջ է նաև Արմենիայի թագաւորը, որը, ինչպէս արձանագրութիւնն է պատմում, երեք անգամ պարսիկ զօրապետներից յաղթւելով, երեք անգամ ուպատմարութեան գրօշակ բարձրացրեց, զժաւարութեամբ ենթարկւելով օտարի լծին։

Յաղթութեան պատմութիւնը հազորդող սեպածեւ ընդարձակ արձանագրութիւնը գրւած է երեք լիզուներով. պարսկերէն կամ հին պահլաւի, բարեւական եւ ելամական լեզուներով։

Թէ թուածն տիրապետողները երկար դարերի ընթացքում մեր երկրի հողամշակման, յատկապէս ջրերի օգտագործման համար, բացի Ուրարտայիներից եւ հայկական փոքր իշխանութիւններից, այն եւս քրիստոնէական միջին դարերից սկսած, ինչ են կատարել, միւսների արածների մասին տեղեկութիւն չունինք։ Հաւանաբար պատմական մանրամասն ուսումնասիրութիւնները զորշ փաստերի յայտ բերեն։ Միակ մեզ ծանօթ տեղեկութիւնն այն է, որ Երևանի Դավթայի առուի հանուով աւանդաբար վերագրւում է ռուսական տիրապետութիւնից առաջ այդ քաղաքը եւ երկիրը կառավարող պարսիկ սարգարին. սակայն ի նկատի ունենալով Երևան քաղաքի հնութիւնը եւ որ այնտեղ միշտ մշակել է խաղողի որթը եւ այգիները գոյութիւն են ունեցել, հաւանական ենք համարում ընդունել որ սարգարն աւելի շուտ նորոգել է հին, ուրարտեան թագաւորների հանած առուին, որ ժամանակաւորապէս խանդարել էր։ Ուրարտացիները Երևանի Ղանի թափայի մօտ, էլլարում բերդեր էին շինել եւ աւելի հիւսիս

իրենց տիրապետութեան տակ ունէին, և ինչպէս կը տեսնենք, տուեսները հանձնառաւ անպակասօրէն տեղ էին տալիս:

Ե. Ուրաքացիները կամ Խաղերի ձեռնարկները.

Վանայ Մոզի հիւսիսային ափին բարձրանում է մի հսկայական ժայռ, բնութիւնից կարգւած հին ժամանակների համար, թիթե պարիսպների յաւելմամբ, տնայազնիքի և անմեծակնայի բերդի տեղ ծառայելու: Իբրեւ բերդ և Ուրաքացիան հրահրի հզօր եւ աշխարհակալ պետութեան մայրաքաղաք, ինչպէս տեսանք, գոյութիւն է ունեցել նախաքրիստոնէական ու թերոգ դարից, իսկ իբրեւ բերդ պահպանել էր իւր նշանակութիւնը մինչև վերջին մեծ պատերազմը, տաճկի կառավարութեան համար: Նրա դիրքի գեղեցկութիւնը, կլիմայի առողջարար միզմութիւնը, շրջապատ երկրի մշակութեան յարմարութիւնն ու պտղաբերութիւնը, արհեստական միջոցներով մեծ տարածութիւնների ոռոգման հնարաւորութիւնը, Ուրաքացիների, գուցէ նորանցից առաջ ապրող մարդկանց միտք է տեսել այդ տեղը իշխանութեան զիսաւոր կենտրոն դարձնելու: Նրա հին ուրաքացի-խաղերական անունն է Տուշպա, որ յետոյ վան-Տուսպ հայկական ձևակերպուեց և ընդունել: Այդտեղ հաստատւած փոքր իշխանութիւնը, Ասորեստանի գլխաւոր մրցակիցը հանդիսանալով, նախաքրիստոսեան ութերորդ դարում, ինչպէս անհայտնի պարզւում է Օրբելու ի յայտ բերւած և Մառի կարգացած ու թարգմանւած արձանագրութեամբ, տիրանում է Ասորեստանի աշխարհական իշխանի դիրքին և նրա տիրապետութեան տակ գտնւած երկիրներին մինչև Միջերկրական Սոփ, իւր իշխանութեան տակ առնում:

Վանի բնական ժայռերի վրայ քաղաքին տիրող Ուրաքացիները սեպածե արձանագրութիւններով արձանագրել են անշնչելի կերպով իրենց շինարարութեան և յաղթութիւնների յիշատակը: 1829 թ. Փրանսիական Ասիական Ընկերութեան յանձնարարութեամբ գերմանացի Շուլց գիտնականն ուղարկւեց այդ երկիրը հնա-

գիտական հետախուզութիւնների հնթարկելու և ուսելին եղու, որ բնական ժայռերի, ինչպէս նաև յատուկ պատրաստած զանազան քարերի վրայ արձանացած սեպածե գրութիւնները ժողովից հրատարակելու համար: Յետագայում և րոպայի, նաև ուսու և հայ գիտնականների ջանքերով տեղի թւով նորանոր արձանագրութիւններ ի յայտ բերւեցին որ բնական լրիւ կերպով կարգացւել են: Մի կարեւոր հանգամանք պարզւում է, որ Ուրաքացիան աշխարհակալ թագուորները, նոր տիրապետած երկիրներում քաղաքներ, բերդեր, մեհաններ էին կառուցանում, որոշ տեղերում ջրանցքներ անցնում և այդպիսի տեղերում իրենց կատարածների յիշատակը սեպածե արձանագրութեամբ յաւելրժացնում: Այդ արձանագրութեան էջը նոքա իրենց ինչպիսիք են անանում, երկրի գլխաւոր ինչպիսիք աստուծոյ անունով:

Հետեւելով և ուսելնորգելով այդպիսի արձանագրութիւններով բաւական մանրամասնութեամբ վերականգնել է այդ ինչ նարար ժողովրդի և նրան առաջնորդող թագաւորների պատմութիւնը: Համառոտ կանգ առնելով միայն նրանց ղեպի Հայաստան կատարւած տիրապետական արշաւանքների վրայ, տեղեկանում ենք հետեւելու:

Ութերորդ նախաքրիստոսեան դարի սկզբում Մենուտա թագաւորը վանից արշաւում է ղեպի Արաքսի հովիտը և հասնելով Արարատի ստորոտներին գետի աջ ափին Դաշրուտուն գիւղի մօտ, նոր քաղաք է հիմնում: Luhiunini-Լուիսունինի անունով՝ վերափոխելով Menuahiuli՝ Նրա որդի Արգիշտի շարունակում է հօր սկսածը, գետն անցնում և սրա ձախ ափին, մի բլրի վրայ արդէն գոյութիւն ունեցող հին ամրոցը վերաշինում, մեհաններով և այլ շէնքերով զարդարում և իր անունով վերակոչում Արգիշտիսիսիսի — Արգիշտի քաղաք: Արգիշտի և նրա անմիջական ժառանգների համար, Վանից յետոյ, այդ քաղաքը երկրորդ մայրաքաղաք է դառնում Արարատեան դաշտի և նրանից ղեպի հիւսիս-արեւմտ և հիւսիս-արեւմուտ ընկած նոր տիրապետած երկրների համար: Այդ քաղաքի տեղն է այժմ անբնակ Արմաւիրի բլուրը, որտեղ պատահաբար և ոչ յատուկ հետախուզութեամբ կամ պեղումներով,

բաւական թւով սեպագծեւ արձանագրութիւններ են գտնուել:

Ուրարտացիները շարունակելով իրենց արշաւանքը բարձրացել են Արագած լեռան Ամբիրգի ձորով, ապա Բաշապարանի ագլաթհամբ, իջել են Շիրակի գաշտը և հասել մինչև Բարձր Հայք, մինչև Սարղաւմիշի մօտերը, և աւելի հիւսիս մինչև Ձլզըր լիճ: Միւս կողմից հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ առաջ ընթանալով Նրեւանի անտառային մերձաօրութեան Ղոյնի թափա կոչւած տեղում և յետոյ էյլար գիւղի մօտ պաշտպանութեան և յարձակման բերդեր են շինում, հասնում են մինչև Սևանի լիճը և մերձակայ երկրներով անդրջովհին իրենց տիրապետութեան տակ առնում:

Հէի հարաւային և հարաւ-արեւելեան մասում, բնական ժայռերի վրայ իրենց սկզբնական գրութեան տեղում անկորուստ պահւած են մի քանի արձանագրութիւններ, ամենից նշանաւորը և ընդարձակը Քեոյանդուան կամ Ալուշալու գիւղի Մօտ գտնւածն է. ծովի վրայ կախւած մի բարձր ժայռի երեսին փորագրւած և սովորական միջոցներով միանգամայն անմիջապէս ընդարձակ 19 տողից արձանագրութեան մէջ Սարղուրի թագաւորը նկարագրում է իր պատերազմական յաջողութիւնները և յիշատակում, որ յաղթել է 22 թագաւորների և նրանց երկրները իր տիրապետութեան տակ առել: Յիշւած անուններից մի քանիսը համապատասխան են ցայժմ պահւած և գործածական տեղական անուններին, իսկ միւս մասը անյայտ են. հետեւապէս անկարելի վերականգնելու տրւած երկրների ամբողջութիւնը:

Այդ շինարար ժողովրդի տիրապետութիւնը մեր երկրում զգալիառաքար երկարատեւ էր չհղել: Եօթներորդ դարու վերջերից արեւմուտքից ներս են խուժում թարմ և պատերազմիկ հորդաներ: Կիմլներ իսկ աւելի աւել Արմէններ, միևնոյն ժամանակ հիւսիսից Կովկասեան լեռնաշղթան պատռելով զարաւանքներ են սկսում Սկիւթական անապան ցեղեր և Ուրարտացիները, որ Ասորեստանի հետ վարած երկարատեւ պատերազմներով արդէն բաւական թուլացել էին, ընկնում են, կորցնելով իրենց անկախութիւնը և վեցերորդ դարից սկսած երկրի տէրերը գասսուներ են Արմէն-

ները, յիշատակւած Պարսկաստանի Բեհիստունի որձանագրութեան մէջ: Երբ չորրորդ դարում յոյն Քսենեֆոն պատմագիրը տաս հազար յոյն վարձկան զօրքի զուխն անցած Հայաստանի լեռներով, Վանայ ծովի մօտով, նահանջում էր դէպի իւր հայրենիք Յունաստանը, հանդիպում է Հայերի և ոչ թէ խաղիական-ուրարտեան իշխանութեան:

Ձ. Ուրարտա-իսպղիական ջրաբաժնական ձեռնարկները.

Նեղոս, Տիգրիս և Եփրատ գետերի հեղեղումները տարւայ մէջ կարճ տեւողութիւն ունին. երկուր ամիսների աճուած անեղող բոյսերին կենդանութիւն տալ չեն կարող: Բացի այդ ջրերը իրենց բնական հոսանքին թողնելով, համեմատաբար փոքր տարածութիւններ էին հեղեղում և յաճախ փոփոխելով իրենց ընթացքը, միանգամ կենդանացրած շրջանը անշրջի և ամառի էին դարձնում: Հէնց այդ փոփոխութիւնները մարդկանց սովորւորին արհեստական աշխատանքներ կատարել և ջրերի ընթացքը և նրանց շահագործումը ենթարկել իրենց կամքին: Հնագիտական ուսումնասիրութիւնները պարզել են թէ ինչպիսի ջրային մատակարարման սխեմաներ էին ստեղծւել, թէ ճրգան կատարելագործւած էին առուների ցանցերը և թէ մանաւանդ ինչ վիթխարի աշխատանքներ են կատարւել յորդացած ջրերի աւելցումը ամբարի փոքր և չափազանց մեծ լճերում, տարւոյ ընթացքում օգտագործելու համար: Բնական կամ արհեստական փոսերի ջրերը կամ բաց արխերով տանում էին աւելի ցած ընկած գաւտերը, կամ զոյլերով վրեւ բարձրացնում մօտ ընկած գաւտի համար: Հնագոյն պրիմիտիւ անիւներով, կենդանիների օգնութեամբ խորքերից ջուր բարձրացնելու արհեստը համարիւ անփոփոխ կերպով կիրառւում է մինչև այժմ Պարսկաստանում և հնչյո նոյն Միջագետքում: Միայն վերջի տարիներում սակաւ առ սակաւ դուրս են մղում նախնական գործիքներն ու եղանակը, փոխարինելով ջրմուղ գործիքներով:

Հետեւապէս հին մարդկային քաղաքակրթութիւնը երկրագործութեան համար

բնական ջրերից օգտվելու երեք սիստեմ ունիւր. խճճահոս տառնեիրով ջրերը հասցնել ցանկացած եւ հնարաւոր տեղերը. լճերի մէջ ամբարիւղ աւելցուել ջրերը ժամանակի կարիքի համար եւ երբորդ՝ աւելի խորքերում գտնւած ջրերը դոյլերով կամ անիւներով վերէ բարձրացնել, կամ տանիլ հասցնել աւելի ցած տեղեր, երբեմն գետնատակ առուներով կամ տուններով:

Ուրարտուի թագաւորները Վանի ջրը՝ ջանում եւ Արարատեան գաղտում գործադրել են երեք միջոցները, հոյակապ եւ մնայուն ձեւերով:

1891 թ. երկու գերմանացի ուսումնական Բելզ և Լեւնամ-Հաուպս գիտական արշաւանք՝ կազմակերպելով մանրագին քննութեան ենթարկեցին Ուրարտացիների պատմական բոլոր վայրերը, ներկայ ժամանակների ուսումնական, տաճկական եւ պարսկական երկրներում, իլան մինչև Ասորեստան, հասան Նինուէի աւերակները, փոքր չափով պեղութեան կատարեցին Վանի թափարկակում, վերատառութեան ենթարկեցին զանազան մասնագետների միջոցով այդ էն ծանօթ յիշատակարանները եւ երկու քաղաքային մշակում էին իրենց հաւաքած գիտական մեծ պաշարը: Երկուսն էլ պարբերաբար հրատարակել են մասնակի ուսումնասիրութիւններ եւ յազաձեւեր, բայց զլիւսաւոր աշխատանքը դեռ չի աւարտւած:

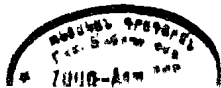
Ձեռիս տակ է Լեմանի Հայաստանի անցեալի ուսումնասիրութեան կարեւոր երկը. Հայաստանը երբեմն եւ այժմ, Armenien Einst und Jetzt, Berlin-Leipzig, 1910-1926 և 1931, երկրորդ հատորի առաջի մասում, երկու հատոր, երեք մասից բաղկացած: Գրքի մէջ զնահատելի էջեր են ներառւած Ռուզաս առաջինի եւ Մենուաս թագաւորների ջրային արարութեան մնայուն ձեւերակներին եւ ստորերկրիայ ջրերի քարհիշակներին, եւ ծանօթանալով այդ նիւթին, հիանում ենք այդ անձանց շինարար մեծ գործերի վրայ, որոնց հետ կարելի է համեմատել միայն ներկայումս Ռուհրդային իշխանութեան կատարածները Հայաստանում: Ծանօթանալով այդ գործերին:

1. Ռուզաս առաջին լիւր.— Վան քաղաքի արեւելեան կողմում, լեռների մէջ

գտնւում է մի արհեստական վիթխարի լիճ, ծանօթ ներկայումս Քեիւ զեօլ առնւում: Ժամանակը մոռացութեան է տւել երկրի համար այդ բարեփքը ստեղծող Ռուզասի անունը և նրա որածը վերագրում են մի անանուն քահանայի: Բարեբախտաբար անկորուստ մնացել է Ռուզասի կանգնեցրած կոթողը, մեծ պատանդանի մէջ ամրացրած տափակ սիւնանման մի քար, որի վրայ սեպագծւած տառերով լճի շինութեան եւ թոփարկակալէ նոր քաղաքի հիմնարկութեան մանրամասնութիւններն են հաղորդւած, որ առ տեղեան արտագրել, կարգացել եւ Բարգամանի է գերմանացի գիտնականը:

Վանից արեւելք ընկած է Վարազայ լեռը, որա հարաւային ուղղութեամբ գտնւում է Տոնի անունով գիւղը, որի մօտ է ջրահաւաքման մի վիթխարի բնական փոս: Տոնիից դէպի այդ փոսը վայրենի ճեղքւածներով տեղեր են, ուղղագիծ զառիվայրերով, ժայռերի կտրտածներով եւ անդրեղախոր վիհերով: Գիւղից մօտ կէս ժամ հեռավորութեամբ է Ռուզասը, յիշեալ միջավայրում, իւր արհեստական լճի տեղը որոշել, ոչ թէ մերձակայքը ջրելու համար, որ վայրենի խորթ ու փորթութեամբ մի տարածութիւն է եւ ստեղծելու համար մի անգամայն անօգուտ կ'լինէր, այլ որպէս զի այդ տեղում ամբարած ջուրը արհեստական առուներով հեռուն տարւէր, դէպի պաղարեք եւ մշակելի տեղեր:

Լճի տեղը վերին աստիճան յարմար է ընտրւած: Վիթխարի ձոր է, որի հիւսիսարեւմտեան ունկիւնը նեղանում է մինչև հարիւր մետրի լայնութեամբ եւ ունի մի երկրորդ նեղացում ընդամենը յիսուն մետր լայնութեամբ: Այդ երկու անցքերը վիթխարի քարերով, կիկլոպեան պատերի ամրապատկով ամրացրւած են, որով գոյանում է հսկայական ջրամբարի տարւոյ ջրառատ եղանակներին ջրվաղայքի աւելցուել ջրերը ամբարեւել համար: Նեղ, յիսուն մետրանոց բացւածքը գտնւում է հարաւարեւմտեան մասում և սրա պատանէջը քսան մետրանոց փիկլոպեան պարսպով է կառուցւած: Այդ պատի մէջ թողնւած է մի շրիւղ: որ ունի 1.50 մետր բարձրութիւն, մի մետր լայնութիւն, շինւած յատուկ խնամքով տաշւած մեծամեծ

քարերով: Շիւղիկ անցքի ներսում յարմարեցրած էր տուհալ չափերի մի մեծ սաւ-
քար, որ ըստ պահանջի հորկի, կարելի
լինէր բանալ և փակել, ջրերի ընթացքն
ու ջրի քանակը կանոնաւորելու համար:
Երկրորդ նեղ ունցքի առաջ ևս շինւած է
համապատասխան պատնէշ, երկու պատ-
նէշներով ամբարած ջրերը բացւած երկու
շիւղիկներով ի վիճակի են ամէն մի վայր-
կեանում 12—15 խորանարդ մետր ջուր
դուրս հոսեցնել, որպիսի քանակ կ'ենդե-
ղէր Վանի գաղտային մասն ումբողջովին,
հետեւապէս այդքան ջրի կարիքը չկար:
Ուստի շիւղիկները շինւած էին նաեւ նրա
համար, որ ջրառատ տարիներում նախա-
պէս աստիճանաբար բացէին ջուր դուրս
թողնելու, որպէսզի մինչեւ պուռնիկները
լցրած ջրամբարից հեղդոյնի չթափւէին
դէպի Վանի գաղտ: Տաճկական կառու-
վարութեան տեղակաւն պաշտօնէականներն,
առանց ըմբռնելու շիւղիկների անհրաժեշ-

տութիւնը, ինչպէս Լեւոն-Հաւապտն է
արտայայտուի, հողով ու քարերով փու-
կել էին տուել հիւսիս-արեւմտեան անկեան
շիւղիկը: 1891 թ. չափազանց ձիւնառատ
ձմեռւայ հետեւանքով, ջրերը լցւեցին
ամբողջ լիճը: ջրերը նախապէս պարպւ-
լու ճանապարհը փակւած էր, լճից դուրս
թափւող ջրի առաջը արգելքների չկային,
դէպի Վան տանող առունները ծայրէ ծայր
լցնելով, սոսկալի թափով ներքեւ գլորւե-
ցին, միացան Յայնկոյանների գետակին.
քանդեցին եղած կամուրջը, գետեզերում
գտնւած տնիւրը, այգիները և պարտէզ-
ները:

Ռուզասի լիճը ծովի մակերեսոյթից
2500 մետր բարձր է, իսկ Վանայ լիճը
1625 մետր. երկու լճերի հեռաւորութիւնը
միմեանցից ընդամենը մօտ 30 կիլոմետր
է, ուրեմն պարզ է, թէ 1000 մետրոյնից
բարձրութիւնից գլորւող ջուրը ինչպիսի
վիթխարի ոյժ կ'ներկայացնէր:

(Շարունակելի) (2)

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԿԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊՍԿ.

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲ

ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ք.

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԴԱՍՏԻՍԱՎՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր, ինչպէս իր իրր մականունն գոր-
ծածած Կեսարացի կոչուսէն ալ յայտնի է,
ծնած է Կեսարիա:

Իր ծննդեան թուականը յայտնի չէ, սա-
կայն կրնանք ենթադրել թէ 1570էն ուշ չէ,
վասնզի 1595ին վարդապետական գաւազան
առած ատեն զոնէ 25 տարու և 1634ին՝
զոնէ 64 տարու՝ եթէ ոչ աւելի՝ ըլլալու էր
գլխի՝ հնարաւ ձերբոյն եւ ջառփոյ՝ (Գր.
Դարանագրի էջ 236) նկատուելու համար:

Իր մանկութեան չրջանին վրայ ծա-
նոթութիւններ չկան: Միայն իր հըրօր-
որդւոյն՝ Յակոբ քչ. Կեսարացիի յիշատա-

կարունէն (*) գրեւորք թէ հօրը անունն էր
Եղազապ ու մօրը՝ Վարդ խաթուն: Ունէր
Պաղտատար և խաղրպալ անուն եղբայրներ
և թուխտար անուն քոյր մը:

(*) Յակոբ քչ. Կեսարացիի յիշատակարանին յա-
կականը՝ այսինքն իր ձեռագիրը կը գտնուի Վին-
նայի Միսթարոնաց Մատենադարանը (թ. 574, 593):
Օրինակ մըն ալ Ղայաթիւ Ազգ. Մատենադարանին
մէջ, որմէ ընդօրինակելով Բարգէն Կաթողիկոս հրա-
տարակած է (տե՛ս, Կոլուա Յովհաննէս պատրի-
արք, 1904. Վիեննա, էջ 78—80): Հաւանորէն հը-
րորդ օրինակ մը — տարբերակներով — տեսած է
Տրդատ եպս. Պալեան, որ զայն հրատարակած է
(Հայ աշուղներ, հտ. Բ. էջ 203—208): Բարգէն

Իր հօրը անտեսող Սաղապետն ալ կռուած է և հասակին ընդծրութեան համար երկնահասակ (տե՛ս) Տրդատ եպս. Պալեան, Հայ Հանրայն, էջ 36 և Մկրտիչ եպս. Աղաւեսունի, Մեքենա եւ Այնթապ, էջ 87)։

Իր նախնական ուսումը ուր առած ըլլալը յայտնի չէ, սակայն անհաւանական չէ որ Կեսարիոյ մէջ ալ այդ դարուն կազմուած ըլլային փոքր մանկանց ուսման համար դպրոցներ, թէև այս մասին որոշ տեղեկութիւն մը չունինք։ Միայն գիտենք թէ Թոգատի մէջ այսպիսի հաստատութիւն մը կար, հաւանօրէն Ժ. Գարուն վերջերը հիմնուած, վասնզի Ստեփանոս Թաւոցի, որ 1601 թ. ողբ մը նուիրած է իր հանգուցեալ հորօրը՝ Տէր Յակոբ քահանային, կ'ըսէ (տե՛ս, Խաչատուր, 1922, էջ 162)։

«Սա Ժողովէր զմանկունն ի մի

Ձուշիմ աղայք աշակերտքնի

Ուսուցանէր զվարըս բարի,

Ձգիրք և զՍաղմոս, Յիսուս Որդիս։

Շատ հաւանական է որ այս տեսակ մանկանց ուսման նուիրուած անհատական հաստատութիւններ Կեսարիա ալ ունէր եւ հաւանօրէն անոնցմէ մէկուն մէջ ստացած էր Գրիգոր Կեսարացի իր նախնական ծանօթութիւնները, ուսանելով ընթերցում Ս. Գրոցի, և թերևս քիչ մը այլ ծանօթութիւններ։

Կեսարիա, ուր իր մանկութիւնը կը բուրէր Գրիգոր, այդ օրերուն ուսումնական շարժման մասնակից ըլլալ կը թուի, մասնաւորապէս շնորհիւ երկու կորկառուն զէմքերու որոնք այս միջոցին կը փայլին հոն։

Այս երկու զէմքերն են Յովհաննէս եպս. Հզուեցի և Աստուածատուր եպս. Տարօնցի կամ Մշեցի։

Այս երկու եկեղեցականները կը Խլւիս ուղիորդուեցին եղած ըլլալ Կեսարիոյ շրջանակին մէջ մտաւորական շարժման։

Կաթողիկոս, ինչպէս կը տեսնուի, պակասաւոր հրատարակած է։ Վասնզի Գ. Պոստյ Ամեն. Տ. Մնարպ պատրիարքի արտօնութեամբ միզի տրամադրուած նոր ընդօրինակութիւն մը աւելի ընդարձակ է քան այդ հրատարակուածը եւ ունի Տրդատ եպս. Կեսարիականին բովանդակութիւնը։

Յակոբ քչ. Կեսարացիի մասին տե՛ս ՀԱ. 1909, էջ 371-373 եւ Աղաւեսունի եպս. Միաբաճեմ եւ Այնթապէմ էջ 320-321։

Յովհաննէս եպս. Հզուեցի, 1570-76թ., այսինքն Գրիգորի մանկութեան օրերուն Թոմարգայի Ս. Աստուածածին վանքին առաջնորդն էր։ Տրդատ եպս. Պալեան կը կարծէ թէ անիկա 1552-1553 թ. իբր Կեսարիոյ առաջնորդ յիշատակուած Յովհաննէս Արքեպ. ին հետ միեւնոյն անձն է, ոսկայն այս մասին որոշ փաստ մը չկայ։

Առաքել Դաւրիժեցի (էջ 11) Մրապիոն Ուռհայեցիի աշակերտներուն կարգին կը յիշատակէ Յովնաննիս վրդ. ի Հղուոյ, որ հաւանաբար այս եպիսկոպոսն է, որուն օրով Թոմարգայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ մտաւորական շարժման մը ծագւումը կը տեսնուի, զիստօք զեկազարուած թեամբ Աստուածատուր վրդ. Մշեցիի, որ իբր ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ հոն, հասցնելով բազմաթիւ աշակերտներ, ինչպէս կը հաստատեն ձեռագրաց յիշատակարաններ. եւ մղում կուտայ մտաւորական շարժման բազմաթիւ ձեռագիրներու ընդօրինակութեամբ։

Աստուածատուր եպս. Մշեցի յետոյ իբր վանաւայր-Առաջնորդ Թոմարգայի՝ կը յաջորդէ Յովհաննէսի, և Կեսարիոյ և շրջակայից կրթական և ուսումնական շարժման առաջին ռազմիրաններէն մէկը կը հանդիսանայ։

Իր հոգեւոր հայրն էր Շեքմէշտ եւ քաղցրաբարաւա Ուշատուր վրդ. և ուսուցիչը՝ զկուսակիցոն Մակար վրդ., որ զգրչապետն ալ կը կոչուի(*)։

Վուեբազիր մը (Նիսն Հայոց պոթ. Ժ. հար. էջ 396-397) գայն ցոյց կուտայ միաբան Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին 1560-1578 թ. տեսները, զայրն այն երեւելիս նոր Կեսարիոյ, Թոմարգայի, Սեբաստիոյ թերևս նաեւ Խարբերդի շրջանակին մէջ, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմ, 1550 ական թուականներէն մինչև նոյն դարուն վախճանը մօտաւորապէս 50 տարի անխնդ կերպով աշխատած է, թէ իբր գրիչ կառարելով բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ ձեռագիրներու եւ թէ կազմելով եւ փրկելով կարգ մը ձեռագիրներ որոնք կորսուելու դատապարտուած էին։

Ասէկ զատ անիկա գործած է իբր ու-

(*) 1549 թ. Դրակայ Առաջնորդ ըլլալը (Աղաւեսունի Միաբաճեմ եպս. Միաբաճեմ եւ Այնթապէմ էջ 30) կասկածեցի է։

սուցիչ և հասուցած է բազմաթիւ աշա-
տեհատերեր, որոնցմէ մեկի հասած են յիշա-
տակարաններ որոնք երբեք հոգաւոր կը յիշեն
իրենց աւուրցիչ և վարպետը:

Ան 1553 Յունվար 4ին Կեսարիոյ Ս.
Կարապետի վանքն է ուր կը նորոգէ Աւե-
տարան մը (այժմ Վիսնաթիկ): 1562 ին կը
գրէ Ետարկնոց մը օր յիշկիրս Գաւրաց ի
գիւղս Խնձորիս (էջմիածնայ մատենադա-
րան Թ. 1612): 1574 ին դարձեալ Ս. Կա-
րապետի վանքն է ուր կը գրէ Մաշտոց մը
և 1578 ին՝ Սերաստիա ուր կը կազմէ 1389 ին
գրուած ճայոց մը (Թարգմ Սրբեկոյս. Ցա-
ցի Զեռագրաց Սեբեոթոյ չԱ. 1926, էջ 240)
և 1579 ին՝ Թամարգայի Ս. Աստուածածին
վանքը՝ ուր կը կազմէ 1222 ին ի Սիս զըր-
ուած Աւետարան մը: 1580 ին կը տեսնենք
զինքը Առաջնորդ Թմարգայի Ս. Աստ-
ուածածին վանքին (Բլաղորդ Թ. 3073)
ուր ապկայն շատ կարճ պաշտօնավարու-
թիւն մը կ'ունենայ, վասնզի նոյն ուխտին
առաջնորդութեան աթոռին վրայ 1582 ին
կը գտնենք ուրիշ մը՝ Անտառն եպս. և
զինքն՝ Երուսաղէմ, ուր կ'այցելէ ուխ-
տաւորութեամբ (Զեռ. Թ. 661, Երուսա-
ղէմ, Աղաւնունի եպս. Մեքսէն և Այցելու-
էջ 30): Հոն 1583 ին կը նորոգէ Յայսմա-
ւարք մը (Զեռ. Թ. 28, Երուսաղէմ): 1590 ին
տակաւին հոն է և կը կազմէ Սաղմոսարան
և Ժամագիրք մը (Զեռ. Թ. 265, Երուսա-
ղէմ, Աղաւնունի եպս. Նաչ, էջ 30-31):
1591 ին տակաւին Երուսաղէմ է (Աղաւ-
նունի եպս. էջ 275) և կ'ընդորոշնակէ հոն
Սաղմոս մը (Զեռ. Թ. 1597, Երուսաղէմ):

Հասուցած է Թամարգայի մէջ շատ մը
աշակերտներ որոնք կը յիշեն իրենց ու-
սուցիչը ըստ բազում աշխատութեանք սնուց
և ուսուց օրս ի գործս այս արհեստի:

Մասնաւորապէս Գրիգոր անուն քա-
հանայ մը, գրիչ՝ Աւետարանի (1572 ին)
Գանձարանի (1576) Ետարկանի (1582) և
Ճաշոցի (1588), գրուած ամէնքն ալ Թա-
մարգայի մէջ, կը յիշէ զայն իբր զօրուո-
յանոյ վարպետն իւր, որ իբր ճնշակեղի ե-
պիսկոպոսն յարգում աշխատութեանքս կամ
զբանի ուսոյց սկզբ:

Այս երկու բնիմաւոր եկեղեցական-
ները՝ ինչպէս կը տեսնուի՝ Կեսարիոյ մէջ
ճիշդ ամակութեան օրերուն Գրիգորի կը
գործէին արդիւնաւոր կերպով:

Նշանակիչի է որ հակառակ անոր որ
Յովհաննէս եպս. Հղուեցիւնն ոչինչ կը մնայ
մեզի հասած իբր զրուար աշխատանք կ'ու-
գրչագրութիւն և չի յիշուի որ ունէ աշակերտ,
1574 ին զայն կը կոչեն զբանկարուն և զիգնե-
րաբոս քաջ և արհ. . . վարդապետ և կ'ըսեն
թէ զնա միայն եր մնացի շուստու ճայոց
ազգիսն (տե՛ս, Տրդատ եպս. Պաշտան, Բա-
ցի Հայ Զեռագրաց Ս. Աստուածածին Նիկիոյոյ
Սեբեոթոյ, էջ 59) (*): Գրիգոր Կեսարացի իր
ձննկավարչին այս շարժման ազդեցութիւ-
նը կրած է և Թերևս այս ներշնչման տակ
եղած է հետաժողովուրդուն և զարգացման
և զիմած է Ամիդ, Ժամանակին ամենէն
զիւաւոր և ամենէն զարգացած վարդա-
պետին՝ Սրապիոն Ռուհայեցիի քով աշա-
կերտելու համար:

Ինչպէս արդէն բացատրուեցաւ, ոչ-
բայի էր Հայիրու կայտնութիւնը Ժէ. դա-
րուն վերջին կիսուն և էջմիածին բարոյա-
պէս չափազանց տնկեալ կայտնութեան մը
մէջ կը գտնուէր:

Հայ եկեղեցին ճգնաժամ մը կ'անցը-
նէր, Ստար յարձակումի մը ենթարկուած
էր առանց ունենալու ինքնապաշտպանու-
թեան ունէ միջոց: Հայ վանքերը զրիթի
բոլորն ալ անշքացած էին: Հայի մի քանի
վանքերու մէջ կը պլզլտոր ուսման ու կրթ-
ութեան կանթիլը, զոր վառ պահել կը
Վանայի մի քանի եկեղեցականներ սոսկ
անհատական նախաձեռնութեամբ, և կ'ու-
ծեն բնագոյով մղուելով Հայ եկեղեցին գո-
րացնելու ջանքի ընդուն:

Այս անհատներէն մին էր Բարսեղ վրդ.
Գաւառցի (* 1615) որ Բաղէշի Ամրտոյն
հին ու քայքայման հասած վանքը քակից
և քիմի վերստին հիմնարկեալ շինեաց և կա-
տարեաց գրովանդակ, գեղեղեցիկ և զգնեմ և
այլն որ ի լուսն (Գաւրիէիցի): Յետոյ վա-
րկիւնացոց Ամրտոյնը հին դասաւանդ, մշա-
կելով արտաքին գիտութիւնները, որոնց
զիւստորներն էին քերականութիւն և փի-
լիսոփայութիւն, միշտ Դաւիթ Անյաղթի
խրթին և մթին թարգմանութեանց վրայ:
Բարսեղ որ էր սշողով աշակերտաց ճեռ իր

(*) Որչափ որ այս յիշատակարանը պարունա-
կող Զեռագիր Քառագործիքին գրութեան վայրը
անձնաթէ է, սակայն ծնւագրին Կեսարիա գտնե-
լէն կրնանք հետեւեցնել: Թէ անիսա պարզապարս կը
պատկանէր Յովհաննէս եպս. Հղուեցիւն:

դատարան մէջ ճանչնուց անոնց «արաքսիկ գիտութիւնները»։ Բարսեղ վրդ. այնքանի իսկ գիտելի էր քի գիտութիւն արաքսիկ իմաստից եւ փառականութեան ո՛չ գոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց, եւ ինքն մեծաւ օտարաբանօր լրդայր քեւս հասանել այնմ գիտութեան, ոչ միայն վասն իւր, այլ մանաւանդ վասն ազգին, զի արծարծեալ սփռեացի ի մէջ ազգիս Հայոց, որպիսիք անկենսական հասցեն այնմ շնորհաց եւ գիտութեան։ Վասն որոյ յարստամ առեալ ի ձեռն իւր գարաքսիկ գիտին, եւ քեպէս ոչ գիտէր, այլ անյայտ եւ անճանալի ընթերցող, եւ զի ուրեմ հասակներ ի վերայ ծնունդեան եւ մեաց բանին, եւ եր գի ոչ, քայց նա անկեայն ջանիւ առանց ձանձրանալոյ միշտ ընթերցողն։ Բարսեղ վրդ. իր մանուսկր մօտ, իբր անդառնալի կրակ մահու իր ուղկերտներուն կը յանձնարարէ միայն կարգաւ եւ անձանձրոյթ կարգաւ։

Իր աշակերտներուն մէջ կը յիշուին Ներսէս Բեղլու եւ ասոր աշակերտներէն Մելքիսեթ վրդ. Վժռնի, որ Մովսէս Տաթեացի կաթողիկոսին ատեն էջմիածինի մէջ հաստատեց արտաքին գիտութեանց դասը՝ 30 աշակերտներով՝ արեղի եւ աշխարհական խառն (Առաւել Գալէթէյ, զլ. իթ. և Բարզէն վրդ. Կիւլէսէրեան, Կոլոր, էջ 2-3)։

Տաթեացիի գաւազանէն՝ Երզնկայի Կայիփոսի վանքին ուսումնարանին ծաղկեցողը Յովհաննէս Համէլէնցի (Ք 1497) աշակերտներուն երէց ճիւղին կը պատկանէր Ամբոտու Նիմանդիբը Բարսեղ Գաւառցի, մինչ անոր կրտսեր ճիւղին կը պատկանէր Ղուկաս Կեղեցի անմ վարդապետն (Առաւել Գալէթէյ, էջ 10) և որ կրտսէր անկեայն վարդապետաց ժամանակին։

Այս վարդապետին գլխաւոր աշակերտն էր Սրապիոն Ուռույտի՝ որ Ղուկաս Կեղեցիէն՝ 1566 փետր. 20 ին ստացաւ վարդապետական աստիճան Ամիգի մէջ, որուն ուսանողներն էր Սրապիոն։

Գալէթէյի (էջ 10) կը վկայէ թէ Եղիւնալ զային առ նա յանձնալն աշխարհաց ի մանկանց եկեղեցւոյ ցանկացողք իմաստութեան առ ի յուսումն Ս. Գրոց, եւ նա իրեն զրուարդն կենդանոյ զպաշտումն անկենցուն զովաքոցանէր, և ուրիշ իւրեանց դաստիարակելու և ուսանողներ զանկենցուն, որք մասնին յաշակերտութիւն նորին, յորա աշակեր-

տացն քաղումք եղեն արք երեւելիք եւ անուանիք։ Սրապիոն «երեւելիք եւ փառաւոր» էր սոյն անկենցուն, ոչ միայն ի մէջ մերոյ ազգին Հայոց, այլ եւ Հռոմեոց եւ Ասորոց, եւ Մահմեդականաց որ ոչ յարանալոր առ նա գործ՝ զոր ինչ եւ կատար կենցաղական։

Այս տղերք ցոյց կուտան թէ Ղուկաս Կեղեցի եւ կամ աւելի՛ Սրապիոն Ուռույտցի, Ամիգի շրջանակին մէջ Կրիմաձէ էին ոչ նուազ կարեւոր դպրոց մը քան Ամբոտու խառնարանը։

Ղուկաս Կեղեցիի մէկ ուրիշ աշակերտը՝ Պետրոս վրդ. Կարկառեցի (Երբեմն առաջնորդ Հալէպի եւ յետոյ հակաթուրք թիւ. Կիլիկիոյ 1601-1608 փետր. 24 Ք) Կիլիկիոյ շրջանակին մէջ ջանադիր եղաւ վարդապետարան մը հաստատելու եւ իրապէս հասցուց բազմաթիւ աշակերտներ (Տօքթ. Վահրամ Յ. Թորոման, Արաբիկա Պատմութիւն 1913, էջ 354), ինչպէս իրեն ժամանակակից Կիլիկիոյ օրինաւոր կաթողիկոսը՝ Յովհաննէս Այնթապցի (1601-1627) որ նոյնպէս Տաթեացի գաւազանէն էր։ Յիշատակարան մը կ'աւանդէ թէ Պետրոս Կարկառեցի եւ ուրիշ վարդապետներ, Կիլիկիոյ այլապէս քաղաքներուն մէջ տարածուելով Սիւսի աթոռին անգին զարգացուց եւ կանխեց առիթ են եղած, մանաւանդ անգին մատենից եւ գրեանց (Հ. Տաշիան, Մայր Յոյսակ, էջ 359)։

Նոյնպէս ժամանակակից յիշատակարաններ ցոյց կուտան թէ ԺՋ. դարուն վերջերը կային տակաւին ուրիշ վանքեր, որ կը գտնուէին անուանի վարդապետներ։ Այսպէս Վարապայ վանքին մէջ կը յիշուի Բարսեղ վրդ. Աւանցի, որ էր քեռորդի եւ աշակերտ անուանի ոչ ալաղ Կարապետ վրդ. Արարքցիի (ՀԱ. 1910, էջ 65-79)։

Նոյնպէս Կ. Պոլսոյ մէջ Նախաքայլեր կ'առնուէին։ Յիշատակարան մը կը վկայէ թէ «երեւելի վարդապետ» են Մատնոյլ Բարսեղ. Յակոբ Չիքրուցեցի որ դաս կու հրատարակէ Մատնոյլ Մարտիան, Մարտիան վ. Բոխաքեցի դաս կ'աւարտէր Արարածն, եւ Ջափարի վ. Վանցեցի անոր զնորհուրդին Մեկնիչ եւ եւ Մատնոյլ Բարսեղ իրեն զերկինս եւ կամ ժամանակ Կոստանդնուպոլսի եւ Գաւազանացն (ՀԱ. 1910, էջ 65-79)։

Բոլոր այս ուսումնական վարդապետներն ու իրենց դասարանները՝ մեծագոյն մասամբ արդիւնք Սիւնեացի դպրոցին, գանա-

զան չափով դիր կատարեցին Հայ կրթական ու ուսումնական վերադարձման մէջ:

Այս դպրոցներուն մէջ Սրապիտնի կամ Ամգայ դպրոցը, որ կերպով մը շարունակութիւնն էր Սինեհայ դպրոցին, Հայ Եկեղեցւոյ լուսաւորութեան ե պայծառացման ամենէն կանուխ սատար հանդիսացողը եղաւ, և յառաջագահը՝ Ամրտուլու դպրոցին, որ ինչպէս յայտնի է աւելի տեւազկան ու երկար, և հետեւաբար աւելի արդիւնաւէտ շրջան մը բուրբոց:

Սրապիտնի դպրոցին նկարագիրը ո՛չ թէ դարուն լուսաւորութեան մէկ արտայայտիչ ցուցացումն է, այլ իր ունեցած մշտաւարական, բարոյական և դարձօն հանգամանքներուն մէկ շքեղ պատկերը, ինչպէս որ հիացմամբ կը վկայէր Ժամանակակից պատմիչը, ըսելով որ ամէն կողմէ իրեն կը դիմէին:

Ան ճօխ ու փայլուն հունձք մը ունեցաւ Սրապիտնի եղեսպցիի քրտնաթոր շախատութեամբ: Այդ դպրոցն է որ բարձր մաքի և լաւագոյն գործունէութեան տէր կարգ մը եկեղեցական ղեմքեր երևան եկան, որոնք Ժէ. դարուն առաջին կէտը իրենց կախարհիչ հմայքին տակ պահեցին (Գ. Գալպէտեան, Հայ Խառն, Բ. Տարի, էջ 68):

Այս աշակերտներուն մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Գրիգոր Կեսարացի, որուն երբ Ամիգ գացած ըլլալը չենք գիտեր, սակայն կը թուի ըլլալ անգրասիկ աշակերտը Սրապիտնի, հետեւաբար ոչ ոչ քան 1585 Տիարպէթիւր պէտք է գացած ըլլայ:

Կեսարացիէն զատ կը յիշուին նաեւ Բարսեղ վրդ. Մարմանցի, որ Սրապիտնի կը յանրոգէ իբր առաջնորդ Ամիգի, Յովհաննէս վրդ. Ուռայեցի, առաջնորդ Նդեմոյ և փոխաւորդ Կիրակոս Սրեւանցի պատրիարքին՝ որ ասեղադրաշխութեան և անկախ համարողական արհեստի եր քաջ հմուտ (*), Արիստակէս վրդ. Տարօնեցի որ եր կասարեալ գիտող երամշական երգող և եղանակաց, Յովհաննէս և Յովհաննէս վարդապետ շնորհաբար, Յովհաննէս վրդ. Քաջբերունւոյ ապրիլին յԱրճիշտ:

(*) Յովհաննէս Ուռայեցի ունեցած է քաղմաթիւ ծնունդուն աշակերտներ, որոնցմէ էր Սիսի Միստրոյի մականունը՝ Խաչատուր կարդիկոսը (1657-1663) (տես Տոր. վ. Թորգոման, Սեմաւոյ Պատմութիւն, էջ 365 և 371), Երեմիա Զէլէպին Ուռայեցի կ'անունէն նաեւ ճանաչուի:

Իսկ Մասամբ Սրապիտնի և Մասամբ Գրիգոր Կեսարացիի աշակերտեցաւ Մովսէս Սինեցի որ եղեւ շուսաւորիչ արեւելեայ մասին յաշխարհին և նորոգող Ս. Էջմիածին:

Գրիգոր Կեսարացի իբր ուսումնասանչ պատանի պէտք է կանուխէն դիմած ըլլայ Սրապիտնի քով որ իբր ճիշգրտաբան և խաւաղագրեց ճղատուր և «սանյաթ փիլիսոփայ» (Թակոբ քենյ. Կեսարացի), անշուշտ մեծ ապաւորութիւն թողած է իր աշակերտներուն վրայ:

Դարանաղցի, որ հակառակորդ մը եղած է Գրիգորի, խօսելով Սրապիտնի վերայ կ'ըսէ թէ «եղեւ սշակեալ տղին, նախ Կեսարացի Գրիգորն որ ժողովական և ապստամբ եկաւ ի նմանէ, փառ իւր խաւաղագրեց և զոռոգ բարեւոց, և սպա հնազանդեալ, և հառ զաւազան ի նմանէ» (Դարանաղցի, էջ 368):

Եթէ Դարանաղցիի այս տեղեկութիւնը վաւերական համարենք, Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, որ 1585ին կամ անկէ քիչ յետոյ, այսինքն Սրապիտնի վարդապետի ուսուցանելու իրաւունք և վարդապետական զաւուզան ստանալէն քիչ յետոյ պէտք էր անոր աշակերտած ըլլալը, քիչ ընդհատուածով մը, այսինքն պահ մը անկէ հեռանալով, մինչեւ 1595, պէտք է անոր քովը մնացած, այսինքն մօտաւորապէս տասը տարեան աշակերտութեան շրջան մը բուրբոց ըլլայ Ամիգի մէջ, զառ տոս Սրապիտնի վարդապետին, ինչպէս կ'ըսէին այն ատեն:

Այս առանձնակի (1585-1595) ընթացքին է որ հաւանորէն ստացած է իր կրօնաւորական կարգը Ամիգի մէջ, ուր կը ստանայ նաեւ գաւառան Սրապիտնէն, 1595ին, ըստ Թակոբ քենյ. Կեսարացիի:

Ասով կը լրանար ըստ իր Նեկեղեցւոյ կարգերուն և կանոններուն իր նախապատրաստութիւնը և կը մտնէր կենքի տապաւնէր:

Ա. ԱԼՊՈՅԱՆԻ

(2)

(Շարունակելի)

կէ կը հասկցուի թէ Յովհաննէս ալ իր կարգին աշակերտներ հասուցած է:

Իրեն համար Հ. Ներսէս վրդ. Ալիկեմս կ'ըսէ թէ քարեկամական յարաբերութեան մէջ էր Հռոմի հետ (ՀԱ. 1934. էջ 237): Իսկ անոր արուած Տիգրանիկոսի արքայակալութեան տարեգրքը սխալ մըն է կարծեմ (Նոյն) ժամանակ անիկա իր ծննդավայրին Եպիսկոպոսն էր:

ՆՕՔԲ ԵՒ ՆԻՇԲ

«Հայրենիք» ամսագրի այս տարւան Յունուարի թիւին մէջ գրախօսական մը կայ հոգեւոր Գուրեան Նիշիւն պատրիարքի «Պատմ. Հայ Մա. տննադրութեան» յետ մահու հրատարակուած հատորին վրայ:

Հակառակ որ այդ գրքին հրատարակչները անոր Յառաջարկին մէջ շատ որոշ կերպով ըսած են թէ Հայ մատենագրութեան պատմութեան ուսուցման նուիրուած ձեռնարկ մ'ըլլալէ աւելի՝ նոյն նիւթին նուիրուած գրութեանց հաւաքում մըն է ան, և թէ վարանքով մտեցած են իրենց անոր հրատարակութեան ցաղափարին, գիտաւրով թէ ինչ հեղինակն իսկ զայն կը համարէր ընդունակ և կարօտ լուրջ վերանձնանումի, հակառակ որ անոնք յայտնած են թէ հատորին բովանդակութեան այլեւայլ մասերը զանազան աւթնաւոր մէջ և տարբեր պատմութիւններով գրուած են իբրեւմէ բոլորովին անշտաբար, կարմաւոր է որ այդ գրախօսականին հեղինակը, Գ. Ն. Աղբալեան, անգրագետնայով հանդիմն հրատարակչներուն այս վերապահումներուն, կը թուի բոլորեւ լուրջ պատեհ, ու գրքին հանդէպ իրենք կը ըսեն այնպէս՝ ինչպէս պիտի ընէր ջըննադատ մը, ի կենսա եղող մատենագրի մը կողմէ իբրեւ իր հետազոտութիւններուն վերջնական արդիւնքը լոյս ընծայուած գործի մը հանդէպ:

Բայց հետեւինք, կարելի եղածին չափ քալլ առ քալլ, եղածը դիտողութիւններուն:

— Վերջի թողով գրախօսականին երկրորդ էջին առաջին մասը լեցնող դատումին նկատմամբ մեր ըսելիքը, եւ անցնելով Գուրեանութեան պատմութեան վերաբերմամբ Գուրեանի ունեցած բնութեամբ մասին Աղբալեանի վերլուծական ակնարկին, դիտել կուտանք թէ գրախօսը սխալ հասկացողութեան զոհ է գացած: Եթէ Սրբազանը բանաւոր կը դատի մատենագրութեան զըլխաւոր ժամանակները՝ չըլլելով՝ հիմնուելով աւելի լեզուի փոփոխ վիճակներուն քան թէ մատենագրական մեծ եղանակաւորումներուն վրայ, աւտոր պատճառն այն է որ, իր տեսութեամբ, մեր մատենագրութիւնը, սկիզբէն մինչեւ վերջին ժամանակները, գրեթէ չէ հրցած կազմել զբաղան զանազան սեռերու շրջաններ, կամ չէ ունեցած բարացուցական ժամանակակէտեր, ինչպէս կարելի է տեսնել հին յոյներուն և լատիններուն մօտ:

— Յիշողք հատուածին մէջ, Աղբալեան կը խնայ թիւքը պարզապէս չհիշցած հաւատարմօրէն հետեւիլ ոսկեգարեան լեզուի խոստապահանջ պարզութեան սրբը, զայն այնպէս ներկայացնելով որ իբր թէ Սրբազանը զգասական շրջանին յաջորդող լեզուական անկումը կը վերագրէ յաջորդ շրջանի մատենագիրներու անձնական անբարոյութեան: Այդ բռնադատութեան պիտի չտարբերի սակայն գրախօսը, եթէ չտեսնուէր այդ տողէն անմիջապէս քալլ գրուած «ինչպէս տեսանք» նկատողութիւնը:

Եւ, և անգրագետնար 24րդ էջի ոսկեգարեան լեզուի համեմատմամբ, Անկառի շրջանը վերանգրուած յօդուածին մէջ այդ մասին նախապէս տուած բացատրութեանց, որոնց մէջ հանգուցեալ արագ այլ որոշ ակնարկով մը կուտայ լեզուական այդ ակնարկին պատահաւական մեկնում: Թիւնը:

— Գուրեանի գործին մէջ լոկ հմտութիւն և ընամ գիտական ոգի տեսնուի իր սեռնամատածումէն չափազանց տարուած՝ Աղբալեան անոր իբր թէ այդպէս մտածելու կերպին իբր նմոյշ կը յիշէ Տորքի առասպելին մէջ Ողիտեան Գուրգիսին գիծեր տեսնելը և այդ իսկ պատճառաւ առասպելին հայեցի հանգամանքին վրայ տարակուսելը: Նոյն հատումին մէջ, զարմեալ, ազգացուցելու համար թէ Գուրեանի զրօնական մտածման խորքը յանդգան աղբում է իր սեղ վրայ, իբր փառտ մէջ կը բերէ Սրբազանին տեղ մը (էջ 377) գրած լինելը թէ «զաղափարագրականով սկսուած նշանագրերը անտեմանուած են տապաւառ տապաւ զանկալայն լինակի մը յանգում», և ուրիշ տեղ մը (էջ 323)՝ «խմովորէն... մինչև մեր օրերուն կը տեսնուածագրական փոփոխութիւններ կրելով տեղեւոր և ժամանակներու համեմատաւ: Ի՞նչ կ'ուզուի ըսել տակաւն. աւրեմն, նմանութիւնները՝ որոնք կ'երևին իբրեւմէ տարբեր ազգերու առասպելներուն և բարեքերուն մէջ հայն, ամէնքն ալ անհրաժեշտօրէն պէ՛տք է բացարեւ ընական պատահականութեամբ, կամ, գիտական միտքի հակառակ է արդեւք ազգացութեանց տեսութիւնը. ինչպէ՞ս բացատրել այն ատեն, ամենին տարբերակ պայմաններու մէջ և հակառակ մեծ հեռաւորութեան և բարեքերուն, ժողովուրդէ ժողովուրդ կատարուած մասնաւոր բարբարոսական փոփոխումները, որոնք այնքան կը հրեղելովին կըրօններու պատմութեան մէջ: Ի՞նչ հիմքով է, յետոյ, որ ստեմանուած և հասկոտագրական բառերու գործածութեան կը հետեւցուի կրօնական զգացման ազգացութիւն՝ ո՞ր վրայ. մը կրօնական զգացման կ'ակնարկուի. ըսել՝ կ'ուզուի արդեւք թէ տեսմանականութիւնն է: Եւ ճանապարհագրականութիւնը ջրիտեսնական հաւատքի մասեր են. բայց այդ բառերը իրենց ներկայ իմաստին մէջ պարզապէս տեսնուած ստախիւն միայն կը նշանակին. Եւ անոնց առկէ այդ տեսութեանց վրայ խորհիւր ներքին պիտի լինէր առ առաւելու Հայերի պատմական քերականութիւնը գրողի մը, որ կ'առաջարկ բառերու ձեռքամը բացատրել կամ անոնց զարէ ի զար առաւելները ներկայացնել:

— Գ. Աղբալեանի դիտումն է, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ, «բնութագրել հեղինակին մտածումն աւախատանքի եղանակները». այդ պատճառաւ իբր վկայութիւնները կը քալլէ անոր ամբողջ իբրեւքէն, «առնուած ցկայի առնելու օր այդ գիրքի մի մասը գրուած է շատ առաջինն առաջ, իսկ միւս մասը համեմատաբար մօր ժամանակ (գրաբարբարոսներ շրջանին): Կը նօթագրենք իբր այս խոստովանութիւնը, ըսել ազգեւոր համար թէ միայն այդ նկատումով պարտաւոր եր արդէն

ինքը բացատրել նրեան տարուան ընթացքին և ընդհատաբար գրի առնուած գործի մը զանազան հաստատմաներուն մէջ երեցած կարծիքի տարբերութիւնները, և ոչ թէ իբրև Թերութիւն մասնաւոր զանոնք:

— Գուրեանի ծանօթ էր թէ Նիւյիկի երկին չորս մասերու տրուումը գործին է Ն. Ա. Բաբարտուանին. մենք իրմէ՛ր լսած ենք զայդ քանիցս. ինք որ այնքան մանրակրկիտ կերպով զբաղած էր մեր սովիւղէն գրականութեան այդ գահարին ընագրական և հրատարակական ջննդագտութեամբը, ինչպէս կը հասկնար մահէն զեռ չարաթ մը առաջ այդ մասին պատրաստած գրութիւնէն, որ յետոյ հրատարակուեցաւ «Սիռն» 1930 Յուլիոյ թիւին մէջ, չէր կրնար անտեղեկակ ինեղ ատոր. իր գործին մէջ չէ յիշած զայն, հաւանաբար՝ զայն նկատելով հակիրճ գրուածքի մը համար աւելորդ մատենագիտական նստի մը: Գալով Գարակիցիի պատմութեան մէջ մուտ գտած եկամուտ հատուածին խնդրոյն, ինչպէս և «Թուեկաց երգերու մասին Անդեանի» տուած մեկնութեան, ինքն այնքան ծանօթ էր Անարատ ամսագրի բանագրական բովանդակութեան և քաղաք գործերուն Ս. Անդեանի (որուն համար և բարձր էր իր համարումը) որ անշուշտ պիտի յիշէր զանոնք մէկէ իր գործին այդ մասը աւարտած ըլլաւ 1892ին, այսինքն Անարատն (1901), Գարակիցիի գիտական հրատարակութիւնէն (1904) և Անդեանի գործերէն աւելի քան տասնամեակ մը առաջ՝ չոյս տեսած ըլլաւ արդէն: Անկողը չլինի սխալագամ ընդ միշտ զիտեղ տալ հոս թէ այդ Թերինները աւերակածօրէն պիտի չեղնէին իր գործին մէջ, եթէ ինչ ինչեր անոր հրատարակողը, կամ եթէ անոր հրատարակիչները խղճահարութիւն զգացած չլինէին ծանօթութեան հանգրժն նոյն իսկ փոփոխութիւններ մտցնելու անոր մէջ:

— Բայց չարունակներ և Գ. Գարախոր անուշադրութեան զոհ կ'երթայ տակ, կարծելով թէ Ատուղիկի և Ուխտանէի յատուկ անշ չէ տրուած գլատմագիրներու չարքին. կը զրկուի զինքը գործին 177 ըջին, ուր երկուքն ալ յիշուած են իբր ժ. Գարու կարևոր պատմիչներ, իրենց գործերուն արժէքին և պարտականութեան մասին աւելի կամ նուազ համառօտ անդադրութեամբ, առանց՝ միայն՝ անոնցմէ հաստատելու ևս զնկու: Շուտօր Բազարատունիին մասին եթէ աւելի յիշատակութիւն եղած է, առիկա նեղեանքը պէտք է նկատուի այդ միջոցին անոր կարծեցեալ գործին զանաւան լինելու. իրողութեան պատճառաւ անոր առաջած այժմէութեանը:

— Գալով կարգ մը մանրուք խնդիրներու, ինչպէս... տեղ մը զՊատմութիւն չալ մասնաւորութեան գրքին հեղինակը Զարպանէլեանը լինելը չլինելը, զոր սակայն այլուր յիշած է, զբական շրջաններէն մէկը անգամ մը Մեհկիլիջ կամ Արծաթի գար, ուրիշ անգամ մը Մեհկիլիջ գար կոչած լինելը, կամ գործին՝ «ԲԱ» ժ. Գարու հայ Թարգմանութիւնները վերահարած թէ՛ հատուածը ալ այլուր իբր ժ. Գարու մեր Թարգմանիչները և անդրադոյն ևս իբր «ԲԱ» ժ. Թարգմանութիւն

ները մասնաւոր լինելը՝ նոյն իսկ Համա Արեւելիցի երկիցս յիշուելը, Ներսէս Շինողի Մովսէս Շինող լինելը, որոնցմէ մասնը տպագրական անհատութեամբ ալ կրնային բացատրուիլ, վասնանան ինչպէս մը վերջնապէս զեռ չվերածուաւ: Նուա՞ գործին մէջ իբրև Թերութիւն յիշելը չառ հատկապի չի թուիր մեղի: Նոյնպէս միևնոյն գիրքի մէջ տեղ մը Մեհկիլիջ գար պատմագրացն լայնոյն և ուրիշ տեղ մը Մեհկիլիջ հայոց յարեկից գրաց իշուելը չի՞ կրնար միթէ արդիւնք լինիլ նոյն գրքին մեր իսկ գրականութեան մէջ մերթ այսպէս և մերթ այնպէս կոչուած լինելուն:

— Ճիշդ չենք գտեր նոյնպէս Անանիայ Նուրեանի և Թորոնուր մեծի մէջ Դուրեանի մատնանշած հատուածներու և վանկերուն մասին Անարատի զիտողութիւնը, ինչդրը հատուածներուն նուազագոյն վանկերի 2 եւ առաւելագոյնը 4 լինելուն վրայ չէ, այլ անոր որ, զոր Երինակ, մինչ Թորոնուր մեծին մէջ Գ. հատուածին վանկերի միշտ 4 է, ինչ որ 2, Ա. Բաբարտուանի իր տաղաչափութեան մէջ ևս նոյն ձեւով պահած է, Անանիային մէջ 3 ալ կրնայ լինիլ ան. այժ և Սերգայանին եւ նոյնապի վանկերով ընել:

— Գրախոր բացարձակապէս սխալ հասկցած է մեր ծիտարութիւն Մաշտոց կոչումին վերաբերումը Դուրեանի ըսածը. նա ոչ թէ տեղ մը Ս. Մեհկիլիջ Մաշտոցի և այլուր Մաշտոց կաթողիկոսի անունէն կ'ածանցէ զայն, այլ տարակրօնական կը նկատէ ծիտարանի կազմութեան մէջ Սուրբին ընծայուած դերը, զայն համարելով արդիւնք ծիտարանին անոր անունովը կոչուած լինելուն եւնթագրութեան, եւ ատոր իբր պաշտօնը կ'ուզէ ցոյց տալ Մաշտոց կաթողիկոսի ի նպատակ եղած աւարկութիւնը այդ առթիւ:

— Լուրջ հակասութիւն չկայ նոյնպէս տպագրութեան շարականներուն մասին Դուրեանի երկու տեղ յայտնած կարծիքներուն միջև: Ամբողջ եղածը սա է որ մինչ նախ բանաւոր պատճառ մը չի գտներ այդ երկրորուն սովորական հարադատութիւնը կասկածի տակ ձեռնու, յետոյ՝ Ս. Սահակի ընծայուած շարականները շփոթեղական զգացող գործ նկատուելուն առթիւ, կը միտի նոյն գաղաւթը ընել Մեհկիլիջ վերագրումներէ շատերուն համար ևս, հանգիտութեան ըզգացումէն տրուած ապահովաբար:

— Դուրեան տեղ մը է. Գարու հաշի վերջերուն, իսկ այլուր Ը. Գարու մասնաւորութիւնը չի լինել Թորեանցին. չենք հասկնար թէ ինչու Անարատի գարմանալի կը թուի այդ քիչ մը աւարտութիւնը. երբ պատմագիր Թուրեան խընդիրը այնքան երկար ժամանակ է ի վեր իտարու յաջորդող հետազոտութիւններէ վերջ գեռ կը մնայ ոչ բարդութիւն ճշգրտած, լոկ քանի մը տասնեակ տարբերութիւնով կամ կարծիքի տարբերութեամբ այդ մասին՝ պէ՞տք էր արդեօք Թերութիւն նկատուել զգուհարու բանաւոր մը վրայ: Գալով՝ գրքին մէջ, Թորեանցին մասին Ն. Գարու մասնագրաց չարքին խոտուած լինելուն, ատոր միակ պատճառն այն է անշուշտ որ պատմագիր

կամ ըբրթողահայր Մովսէսը ինքզինքը ուզած է ծածկել՝ գիմակին տակ Ղազարու յիշատակած Մովսէս ֆիլիսոփոսի, որ ապրած էր Ե. դարուն։ Ու Սրբազանը նոյն ալդ հատուածին մէջ պարզած է արդէն հարցին ընհականդ յնչպէս որ վերալեանի, առանց այս վերջին կէտը յիշելու, ասոնք Ե. դարու բաժնին մէջ գրուած ըլլալէն հետեցնելը՝ թէ Դուրեանն ե, դարու հեղինակ ալ համարած է զԽորենացի, խեղաթիւրական զԻտուով միայն կրնայ վերագրուիլ։ Նոյն այդ զԻտուուն է որ երևան կը բերէ նա գրաթուականին նոյն ե. յալորդ սինականերուն մէջ քանիցս, երբ զրի գիւտի պատմիչներուն իրարմէ կախում ունենալուն, Մարբասի անձին ե. գործին ե. Շապուհ Բագրատունիի աւանդութիւնն վերաբերած խնդիրներուն առթիւ Դուրեանի իրարմէ փոքր ի շատէ տարբեր կարծիքները մէկտեղ կը զնէ. առանց սակայն զհացնելու թէ անոնք զրքին որ մասերուն մէջ յիշուած են, այսինքն իրարմէ որչափ հեռաւոր ժամանակի մէջ գրուած՝ Ճարտրիսակ չէ որ բանասէր մը իրթին կամ դեռ չլուսաբանուած հարցներու մասին զանազան տեսնենքու մէջ իրարու անմեան կարծիքներ յայտնած լինի։ Ոչ ոք մեղադրեց Գ. Խալաթեանը, երբ աշխարհ փարպեցին Նիշիչէ բանագողութիւն լինելը հատորով մը եղբակացնելու տարիներ վերջ՝ բոլորովին հակառակը փաստորկեց յետոյ նոր ուսումնասիրութեամբ։ Եւ մէկ իրաւունք ունինք զարմանալու եթէ Նորայր Բիւզանդացի իր վիճաբայ Փառնատէրին թիւերուն մէջ կորինեան թարգմանութեանց ե. այլ մատուցարական հարցերու մասին չկրցաւ ցայտեցնել այն վճռակա՝ նութիւնը, զոր ապա այնքան զգեցելի կերպով ի նանգէս բերաւ հայակապ հաւորին մէջ։ Ո՞ր բանաւորք երեմն չէ ունեցած որոնումի եւ խաբ՝ չափանքի այն տեսակ մը տարածութիւնը, որ ճամբարութեան գիւտին տանող տարակոյտն է ինքնին, այնքան կարեւոր՝ լուրջ բանասէրին համար մանաւանդ։

— Բայց Պ. Աղբալեանն հոգ կանգ չառնե՞ր։ Կը սիրէ նաև զբռնուիլ, ընտելարանի շրջադրութեան դասեր տալով հայկաբանութեան մեծաբոյն վարպետներէն մէկուն։ Սրբազանն անգամ մը ըսեր է եղբեր, Ալլա մասին մեր դիտողութիւնը պիտի ընենք յալորդ դարուն մէջ . . . ք զբախտը կախման կէտերու երգիծանքին կ'անջնջէ այս բառերը, որոնք զեղնումի կանոնով ցանցաբեր խոսքի մէ մը կը յայտնեն լոկ մատենագրին գրչին տակ։ Ընէր սակի տեղայր՝ երգի պատահականի առթիւ ըսած է եղբեր, «... հարաբանեալ հանդէսի սա զեղեցիկ տողերը, որ փեսան ոսկի է ե. հարսը մարգարիտ»։ Գրաթուր աւելորդ ճշգրտումի ճիգով մը կը փութայ ըսել. «անձրեւն է միայն ոսկի կամ մարգարիտ»։ Սին խոսքը ոչ թէ անձրեւի մասին է, այլ անձրեւող, այսինքն անձրեւի պէս տեղացող ոսկին կամ մարգարիտը, որոնք հարսն ու փեսան կը խորհրդանշեն։ Կատկեր՝ որուն մէջ Սրբազանը զբական զեղեցելութեան քիծ մը միայն ուզած է մատնանշել։

— Վարպէտի երբի պատահական համար Դուր-

եան ըսած է եղբեր թէ «ժամանակագրորէն յատնի թուականի մը կը պատկանի»։ Աղբալեան անհրիշ կը համարի այդ խոսքին մէջ քուակոմ բառին գործածութիւնը, իբր թէ այդ բառը հայերէնի մէջ նշանակի տեղի ունեցած եղելութեան մը տարին, ամիսը ե. ժամը միայն (date) եւ ոչ նախաժամանակաբան։ Կը պարագային, հետաքրքրական էր սակայն գիտնալ թէ ինչպէս պիտի թարգմանէինք ձեր chretienը։

— Աւտոպոլիներ, որոնք ծագումը օտարաւի կրնայ համարուիլ խոսքին նոտարագրուած բառին գործածութեան մէջ օտար բառին հետ չիտ. թուիւն կը տեսնէ զբախտը. կը զրկենք զինքը մեծ ու փոքր Հայկազնեաններուն Աշխարհաբարի մէջ միայն՝ օտարոյն բառը օտարի առնուած, օտարախառն՝ կամ օտարութիւն բուրոզ ի մաստով, աւելի իբրեւով՝ վիհակի կամ զապափարի համար կը գործածուի, չըռուի, այսպէս, օտարոյն մարդ կամ ազգ, բայց կ'ըռուի օտարոյն բարք, օտարոյն բարբառ, օտարոյն օտվորութիւն, ե. այդ իմաստով է որ ան հոս կ'ըրակէ ծագումը։

— Աւտորիէն յիշուած թարգմանութեան խոսքին նոտարագրուած բառը ընդօրինակութեան կամ զարգարական օխալ է յայտնապէս, զոր պէտք է կարգաւ աստեղծել։

— Իսկ 366 էջին վրայ տեսնուած Բագրատային, Բագրատային ե. ազգամիջեան զապափարներու խառնումը երեւալայական է բոլորովին։ Դուրեանի խոսքը պարզ է։ Արտապարզ էր թշնամանայ Արգամ նահապետի հետ, իբ կողմը կը շահի նաև հայրը, ե. քաղաքային խռովութիւն մը յարուցանելով։ Կայսրի միայն. յարուցած խռովութիւնը ներքին վիճակ մըն է. հետևաբար եւ քաղաքային, ինչպէս ըսուած է։

— Նոյնքան երեւակայական կը դտնենք նաև Գողթան երգերու պատմաբաններու հետ Դուրեանի կամակոր վարուած ըլլալու մասին Աղբալեանի ըրած վերագրումը։ Անոնց վրայ վերնագիր չէ դրուած, անոնք բնագրական փոփոխութեան չեն ենթարկուած։ Միայն չափափան արուեստով զբուռած նկատելով զանոնք, ինչպէս են իսկապէս, չափածոյ խոսքի մեծով, ե. ոչ իր արձակ կերպին մէջ, յառաջ բերած է զանոնք, Նոյնպէս Փառնատէ պատմուած Շապուհի ե. Վառապի խոսակցութիւնը իր զրուցատրուած ձևին մէջ ինքրայայտուած է, ե. արձակ՝ առանց քննա ընտանքութեան՝ չափափան տողաշարութեամբ միայն զբրած։ Իսկ այս ամէնուն մէջ քնագրերը ըստ կամու ձևազերծելու ու մէկ արարք կայ։

— Թիւրիմացութիւն կայ միւս հատուածին մէջ ալ. Դուրեանի ծանօթ է Կորինի խոսքը, որ յստակօրէն չառնանոսի կ'ընծայէ զրուցանալ արուեստը Մեսրոպի աշակերտներուն ուսուցած ըլլալու գործը. կը յիշէ նա ալ խոսքը (էջ 67), իսկ այդ մասին Խորենացիի գրեթէ նոյնիմաստ խոսքն ալ միևնոյն էջին ծանօթութեան մէջ յառաջ բերած ատեն Խորենացիին կը վերադրէ այդ ուսուցումին կատարողը Մեսրոպ եղած ինքնուկարծիքը, հաւանաբար անոր համար որ Թորե-

կատարելին զայն. ինքն էր անտարակոյտ զարծեալ ձեռնարկին վերադիտողը, ու կորիւնէ նման երախտագէտ ձեռնառունին մը համար հաճոյական միայն պիտի ըլլար անոր վերազգեւ ձեռնարկին կնքման ալ:

— Ինչ զարմանանք որ գրախօսը չափէն շատ աւելի արեւելք կ'ընծայէ Դ. զարու մէջ չայ ժողովուրդին ապրած քրիստոնէական բարոյականին ղէմ Բուզանդարանի ինչ ինչ մասերուն մէջ գործածուած նախատալից խօսքերուն, որոնք հայտնաց օտարական մը կը մատնեն խմբագրական այդ գործին մէջ: Անքի առջև բերելով այդ ժամանակին նախընթաց և հետևորդ չըմանները, այսինքն մէկ կողմէ Լուսաւորիք և իր որդւոց և թոռան և միւս կողմէ Ներսէսի շունչով եռուզեռուած հոգեւոր կենսքի երևոյթները, չննջ կրնար հաւատալ թէ այդ երկու չըմանները կըրնան ընդհատուած ըլլալ անկողնութեան և հեթանոսական անբարոյութեան ժողովրդային համատարած վիճակով մը: Անչպէս որ իրաւացի կը թուի մեզի Սրբազանին մտածութիւնը, երբ փաստօրէն գրեթէ այդ գլոխադնեուն մէջ նկարագրուած բարքի նոյնները թիւնները և անոնց հետեւանքով առասպելական հին երգերու զականտումը — ծնունդ նաև այդ ատենի եկեղեցական իշխանութեան ղեղեկաւ վիճակին — կը համարի հետեւանքը մասամբ ազգային զգացմանց և մասամբ բարեպաշտական թուացման, ինչ որ անսովոր չէ ժողովուրդներու կենսքին մէջ:

— Կը հարցնէ Գ. Աղբաբեան թէ Ս. Մեսրոպ ո՞ր տեսցած է իր ազգային նախադիմութիւնը, ինչպէս գրեւ ի Դուրեան, և թէ ինչով էր այդ կրթութիւնը ազգային, և այնչ: Լարցընելէ առաջ արթնէ էր, սակայն, որ խորհըր թէ Մեսրոպի նման ազգային մեծ գործիչ մը կրնա՞ր աղբաբեանապաշտ ստացած ըլլալ ազգային կրթութիւնը, ի՞նչպէս հնար պիտի լինէր բացատրել լուրջ — Մեսրոպեան վերածնութիւնը՝ առանց սովոր նախընթացի մը: Արդ, չհիշ, այս պարագան է որ կը հասկննէ մեզի՝ բարեգործական և վանական հաստատութեանց հետ կրթական գործին ևս տրուած մեծ մղումը, որով Ներսէս, ինչպէս կ'ըսէ Բիւզանդ (Դ. Գ.) զկարգէր և ի տեղին տեղին զարցոց յունարէն և ասորերէն յամենայն գաւառս չայոց: Այդ զարդարներուն մէջ թէև հայերէնը չէր կրնար ուսուցողութեւն քրդականութեւն և քրդականութեւն, բայց ի հարկէ կ'աւանդուէր գործնական հրահանգութիւններով: Այդ ձեռնարկին արդիւնքը եղաւ անշուշտ առաջին զարդը վերածնողներու և թարգմանիչներու, որոնք արդեն ոչ բոլորովն անմալի հայերէն լեզուին բանաւոր անհատներու մշակումովը գետին պարտաստեցին հայկական գրականութեան եւ թարգմանական մատենադարձեան բուն մեծ գործին: Ազգային կենսքով և ոգւով համակ տոգորուած այսպիսի մշնողութիւն մը մէջ է անտարակոյտ որ իր ազգային կրթութիւնը առած պէտք է լինի Ս. Մեսրոպի, իրեն հետ աշակերտակից ունենալով նաև Ս. Սահակը՝ ինչպէս կը խորհէր չ. Ալիսան և Օրմանեան Սրբազան, և այլն, և ինչպէս կը թելադրէ

տարբական ողջմտութիւնը: Լոն է որ ուսուսանչալ յունարէնը, որուն կ'անհարկէ կորիւն, բայց անշուշտ նաև ասորերէնը, որ նոյնպէս կ'ուսուցուէր, Բայց սրբօնեալ. նշաններ կան պատմութեան մէջ թէ նա աւելի զօրաւոր էր առորերէնի մէջ, անտեղի չէ ընդհակ Պուրբիկի հետ որ ապա զայցած լինի Եդեսիա ևս, ուր այդ միջոցներուն շատ կը յաճախէին մերձաւոր արեւելքի ամէն կողմերէն՝ կրօնական ուսման և գիտութեան համար: Մեր գրական վերածնութեան օկիզըրը և նախորեակին, երբ զեռ չէր սկսած երթի շարժումը ղէպի արևմտեան ուսումնասիրութեւն, Աղբաբեանի և Բիւզանդիոն, կամ երբ իշխանապետները և ազնուական և հոգեւորական մեծ տուններու պալատները միայն կարող կը լինէին երթալ այդ վերջին քաղաքը, հայոցը համար մանաւանդ աւելի դիւրին էր երթալ Եդեսիա, ուր կար բարգաւաճ մեծ հայ գաղութ՝ այդ ատենէն, և ուր ասորերէնին չափ հնար էր մշակել նաև յունարէնը. ղի ինչպէս Անտիոք Ասորիքի մէջ, նոյնպէս Եդեսիա, Մերթին հետ, Միւլազետքի օսմամեններուն վրայ յունական գիտութեան և քաղաքակրթութեան վառարաններ էին արեւելքի մէջ:

— Վերջացնելէ առաջ իր գրախօսականը, Գ. Աղբաբեան հաւած է դեռ կանգ առնել կարգ մը ուրիշ կէտերու առջև, որոնց առաջիններն են Ս. Սահակի տեսածը «տեղիւք» եղած լինելը և ոչ թէ «երկուք» ինչպէս լսեմ է Սրբազանը, Մէլէի քերականութեան յիշուած խօսքի մը մէջ *interet linguistique* բառը լեզուաբանական ճշտութեամբ թարգմանուած ըլլալը՝ փոխանակ շտեմկանգութեան և Լուսփանսը՝ Սամոսատի մէջ ապրած լինելուն համար՝ Սամոսատի կոչած ինիւնը: Այս երեք դիտութիւններուն առաջին հորդուքին առջև կ'անցնինք, շնորհաւորութեամբ միայն իր գործածած խոյրազգաց գործիքին մեծութեան համար. իսկ երբորդին համար կ'ըսենք. Լուսաբանի ըլլալ որ գրախօսը ինչ ըսէր ղէթ թէ ո՞ր քաղաքէն էր Լուսփանսը:

— Անցնինք մնացածներուն. Դուրեան ըսած է թէ Լուսփանսներուն զոյականներու հետ համաձայնութիւնը հայեցի չի թուիր. առաջինը ղի այդ ձևը ստեղծող երբեք լուսփանսի մը կ'ենթադրէ, մինչ հայ բանագիր սեական յատկութեան լուսինը ղիթ իրենց ներքին կազմութեան մէջ, և երկրորդ՝ ղի ոչ ուրեք ժողովրդական լեզուին մէջ կը նշմարուի հետք մը Լուսփանսը զոյականի հետ հարկուելու: Աղբաբեան կը հակառակի միայն այս կարծիքին, առանց սակայն կարեւորաւ հերքել զայն: Ժողովրդական լեզուին մէջ զ նախորդի գործածութեան հետքեր կան. Ժանօթ են Միջեցաց զգմեր տունսը և Վանեցոց զգման ինքնաջ մանաւանդ. բայց ոչ մէկ նշան՝ Լուսփանսին համար հիմնապէս յատկանշական հանգանակք մը լինելու, անպատճառ Նշմար մը կը մնար անկէ լուսին, կորէնին մէջ ղիթ. այնպէս որ կը փորձուինք փարպեցիկ ժողով հարսնացելոյին մէջ զայն յառաջ ընթող մատենագրէն ուրուած զբանաստ

ցում մը նշմարելու: Վրացերէնին օրինակը բաւական չէ: զի կան ուրիշ հնդկադպական լեզուներ ևս, որոնց մէջ բնաւ չկայ սեռ և սեռական համաձայնութիւն: Կարելի է թերեւ մտածել թէ ի հնդկացի բոլոր հնդկադպական լեզուներու մէջ եղած լինի սեռը: Բայց եղած պէտք է լինին լեզուախոսմբեր, որոնց նախամայր տիպարին մէջ, շատ կանոնախն ինկած է սեռը:

— Դուրեան կարծիք է յայտարար թէ զասական լեզուի քերականութեան ձևերու մեծագոյն մասը յունարէնէ փոխառութիւն են եղած: Աղբալեան շանիմն պնդումով կը նկատէ այս տեսութիւնը: Բայց, հակառակ իր լոկ զփականութեան, մենք կը խորհրդէ թէ Սրբազանը, որ հնդկին աշխատութիւնն ստաւ է մանրակրկիտ կերպով բաղդատելու Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և ծ. դարու մեր թարգմանածոյ մատենադրութեան ամենամեծ մասը իրենց ընդգրկներուն հետ, լուրջ հիմք մը ունեցած էր այդպէս մտածելու: և եթէ, փոխանակ զասագրքի ձեռնարկի ինչ ուսումնասիրութեան մը մէջ նկատել առած էր լեզուաբանը, չուներէ տարակոյտ թէ աւելի ապացուցական կերպով պիտի գրած լինէր այս մասին: Թարգմանական գրականութեան այս փորձանաւոր կողմը բացորոշ է ամէն տեղի և ամէն ժամանակի համար: Անդամադրելի է և բնագրական ընդօրինակներու կամ իւրացնելու ձգտումը, որքան ալ թարգմանինք ըլլայ հմուտ և ձեռնհաս: և այս երբ թարգմանող լեզուն աւելի հոգի է և կիրթ թէ՛ բառապաշարով և թէ՛ կանոնաւորութեամբ՝ քան այն որուն կը թարգմանուի: Այս մասին Եփեսոսի պիտի գտնենք անհասկնալի, երբ մի միայն ի նկատի ունենանք թէ ինչ եղած պիտի լինէր հայերէնին վիճակը յունարէնին նման կատարելալ լեզուի մը հանդէպ, և ի՞նչ՝ այն դիրքը զոր ունենի մեր առաջին թարգմանիչները, երբ հարկադրուած էին՝ առանց քերականութեան և բառաբանի՝ գրականացնել այսինքն գրաւոր հայերէնի վերածել իրենց առիւն զրուած չեղ և նշանաւոր լեզու մը:

— Յաջորդ դիտարկութեան համար, պէտք կը տեսնենք տալ ուս տեղեկութիւնը: Դուրեան կը կասկածի Նարեկացիի վերաբերուած զխառ գասանութեանն անուան գործին հարադատութեան նկատմամբ: Նախ այն պատճառաւ որ նա չէ ունեցած Վարդան անուանով եղբայրը, որուն խնդրանքով պիտի գրուած լինի ան՝ ըստ ձեռագրւոյցի: և յետոյ՝ որովհետեւ ոչ մէկ կերպով չը լինեցներ այն իր սեռ և գրականութիւնը:

— Հայոց գաղթին ծիրը չլքելու առթիւ՝ գանձնք փութկական տողովորդներուն Արևմուտքէն զեմք փոքր Ասիա չարժանի գիծին հետևող նկատելէ վերջ, Դուրեան կ'ըսէ թէ Հայոս կարծիքը կ'արդարանայ այնու որ՝ փութկացիներուն հետ ազգակցութիւն ունին Հայերը, ինչպէս կը վկայեն լինելը, և միւս կողմանէ՝ Քրիզմէր իր Ներսէսիսի վերջին գործին մէջ լուսաբանեց այնպիսի կէտեր՝ որոնք ըստ Հիւպէմանի բան մը չեն հաստատուիր: Ձեռք հասկնար թէ ինչու Աղբալեան անիմանալի կը կարծէ այս խօսքը: Անոր իմաստը,

շատ պարզ, այս է. Հայերուն՝ փութկացիներուն հետ արևմուտքէն զեմք փոքր Ասիա գաղթած լինելու տեսութիւնը կ'ապացուցուի նաև անով որ Հինքերը այս երկու տողովորդները ազգակցից կը համարէին իրարու: ու Քրիզմէրի՝ այս կարծիքին իբր հակառակ յառաջ ընթաց իրենց արժէք մը չունին, ըստ զատուղութեան Հիւպէմանի:

— Անհասկնալի ոչինչ կայ նոյնպէս յաջորդ դիտարկութեամբ մատենաշուած Հայերէնը հնդկադպական փոքրիկ լեզուներուն ալ կը պատկանի խօսքին մէջ. որով ըսել կ'ուզուի թէ Պետրմանի, Վինտրիմանի և մանաւանդ Հիւպէմանի և Բրուգմանի միջոցաւ իր լեզուաբանական դիրքը չըլդուէլ վերջ՝ հայերէնը հնդկադպական լեզուներու խօսքին կը պատկանի ալ ևս: Իսկ սփոքրիկ կը հոգի զայն՝ համեմատութեամբ հնդկադպական լեզուներու ընտանիքին պատկանող միւս այն լեզուաւերիցներուն, որոնք անբաղդատելիքն են են, քանի որ իրենց բաղդալմիւն են ինքնուրուի վերջ ունին: Ինչպէս իրանականը՝ հին պարսկերէնը, մաքերէնը, զենտերէնը, պարսկերէնը, նոր պարսկերէնը, քրտերէնը, աֆղաներէնը, և զեռ ուրիշներ՝ իրենցները, մինչ հայերէնը միայնակ և առանձին հիւղ մըն է:

— Յետոյ, ինչու տողովորդ մը կարելի չըլլայ կոչել անուանող այն ազգաբանական ընտանիքին՝ որուն կը պատկանի ինքը, Հայերը կը պատկանին հնդկադպական ընտանիքին (Les arméniens appartienent à la famille indoeuropéenne), հետեւաբար հնդկադպական տողովորդ մըն են, ինչպէս ըսած է Դուրեան, ինչ որ չընդունի որ սակայն Աղբալեան:

— Դարձեալ, Դուրեան տեղ մը Շնորհալին համարած է եղեր մեր մէջ առաջին անգամ յանգաւոր տաղաչափութիւն մշակողը, մինչ ուրիշ մտադրաբար, որ զոր մը առաջ արարած է Շնորհալին, ցոյց տուած է եղեր՝ իբրեւ չափ և յանգ ներմուծելու նախնայ փորձեր կատարող: Ի՞նչպէս Աղբալեան հակառակութիւն կը տեսնէ այս խօսքին մէջ, երբ մէկին՝ արուեստի նախափորձ միայն կ'ընծայուի, միւսին՝ անոր մշակումը ամբողջ:

— Դուրեանի այն խօսքին՝ թէ Հայոց գրեւոր գիւտի մեկնիչները զկենին իրարմ անկախ նշկատուիլ, Աղբալեան կ'աճապարէ առաւել թէ փարպեցիք ինքն իսկ կ'ըսէ թէ կարպեցած է Կորիւնը, թէ ապացոյցներ կան որ Խորենացիի հետ տեսած լինի Կորիւնը, և այլն: Բայց տեսնել չի նշանակեր կախում ունենալ և: Սրբազանին խօսքն այն է թէ բացի մէկ կէտէ անոնք լընդհանուր համաձայն չեն իրարու:

— Միշնչե իսկ միշնչոյն էջին վրայ՝ Խորենացու հասարակաց խօսք առաւելանք տալիս է երկու տարբեր մեկնութիւն: Եւ կը՝ բնագրի, միւսը՝ ծանոթութեան մէջ: կ'ըսէ գրախօսը: Բացարձակ սխալ, Դուրեան պարմանաւոր այդ խօսքը բնագրին մէջ իբր առանց պարմաբանութեան ըսուած պարզ խօսք հասկնալէ վերջ, ծանոթութեան մէջ՝ ի հաստատութիւն իր ըսածին՝ կը

մատնանշէ Լ. Արսէն Այալընեանին նոյնիմաստ մէկ նկատողութիւնը (Քնն. Քերականութիւն, էջ 48), ծանօթե՛ք), որ նմանապէս իբրեւացեալ Հասարակաց Խօսքը՝ կը մեկնէ խորեւանացի Լ. Անպանոյի քօսուածք, և իբր կ'ըկայտնութիւն կը դնէ անոր լատիներէն և յունարէն բառերն ալ։

— Շապուհ Բագրատունեայ Կամփօրէնին մասին Դուբնանի քանիցս ըրած արտայայտութիւններուն մէջ ևս ոչինչ չկայ հակասական, Դիոն 1892ին գրած այն հատուածին մէջ, ուր կը խօսի Գալիցիաց ԶավիթըՆի կամ աշխարհօրարի ի երեսուսմ ևս այնքա՛ն դիւրին վրայ, ըսելէ վերջ թէ Շապուհի գործը եթէ կորուսած է լլլար՝ Կամփօրէնի հնազոյն յիշատակարանը պիտի ունենալինք անով, ստորեւ արուած ծանօթութեան մը մէջ կ'աւելցնէ Սրբազանք որ, եթէ սակայն նոյն հեղինակին անուշով ծանօթ քանի մը պատահականներ իսկապէս իրեն կը վերաբերին՝ ստիպուած պիտի լինինք տարբեր գաղափար կազմել անոր մասին ինիներուն ըրած դատաստանին վրայ, Ու, տարիներ վերջ, Շապուհին նուիրուած հատուածի մը մէջ, միւս այն ծանօթութեան մէջ յայտնած վերապահումն է որ աւելի որոշ կարծիքէ մը կը վերածէ, այն եզրակացութեամբ թէ Շապուհի պատմութեան ըլլածն չի կրնար իսկապէս աշխարհաբար լլլալ, ոչ միայն որովհետեւ իրեն վերադրուած կտորները դրաբար են, այլ որովհետեւ Ծովը՝ Կաթպոլիքոս պատմաբանի վկայութիւնը՝ թէ «ոչ կարացեալ ըստ ճերթողական հրահանգացն ընծանել... գեղեցիկի բազմի բաական տալ չեզ պատահաւոր տեղեկութիւնն էր նշանակէ անպանոյի», այսինքն ոչ հետեւորական տեղով, կամ, ըստ Խորենացեայ վերոյիշեալ բառին «հասարակաց Խօսք» գրել։

— Բայց անբաղկաւորութիւն ժլատ է մեր գրախօսը, երբ հայկաբանութեան մեծ վարպետին զլսանալով ճերթականութեան ամենին տարբերական մէկ ծանօթութիւնը նոյն իսկ, իբրեւ սխալ կը մատնանշէ ճանկատար խոնարհումն քաղատութիւնը, առանց աւելլու մոռնալ թէ գրելի վրէպով կամ գրաշարական սխալով է որ պէտք է ճանկատար ժամանակի խոնարհումը՝ եղած լինի ճանկատար խոնարհումն։

— Վերջապէս, հակառակութիւն չկայ նաև Մարիբաթի մասին Դուբնանի երկրիցս ըրած գաղտնութեանց միջև։ Կ'ընդունի՝ այդ անուշով առօրի մատենագիրքի մը գոյութիւնը, բայց զայն կը համարի քրիստոնեայ հեղինակ մը. և որովհետեւ իբրեւնցի զայն կը ներկայացնէ իբրեւ Քրիստոնեայ 100 տարի առաջ աղբար զիտական մը, առոր համար նոյն իսկ, կ'ուզէ ըսել, անոր վերադրուած տեղեկութիւնները մէկի մէջ կը ցուցնեն մերթ իր անձը և մերթ իր գործը կամ երկուքը միապահամբ։

Ասոնք են՝ գրեթէ մտադրովին՝ այն գիտողութիւնները, որոնցմով խուկած խնդրած է Պ. Ն. Աղբալեան իր գրախօսականը, ցրուցան, հայանկէ ընթերցումի մը համբուն վրայ գրի առնուած, առանց խորհրդածութեան մայլէ անցնէ նելու խառն ի խառն թղթին նետուած նօթեր,

զորս, այդ պատճառաւ պիտի չկրնայինք համարել նոյն իսկ ճանախարական մանրութիւնը։ Առոնց մէջ, ցաւ է մեզ ըսել, չափով մը տեղ գտած է անարբհանութեան զգացումն ալ. որուն նշանն է, ինչպէս վերեւ դիտել տուինք, հակառակ նկատի առած լինելուն՝ իր կշիռքին մէջ՝ զրած չըլլալը՝ զործին զանազան մասերուն տարբեր ժամանակներու մէջ՝ գրուած ըլլալու պարագան, որ ինքնին քաղատութիւնը պիտի ըլլար ինչ ինչ հակասական եղած կամ երեւցած կէտերուն, ինչպէս նաև բուն իսկ հեղինակէն վերջին անգամ ըմն ալ չվերածնունուած եւ հրատարակիչներուն կողմէ խղճարութիւններով միայն ի լոյս ածուած լինելու հանգամանքը, որուն ակնարկուած է յառաջաբանին մէջ, ու նաև գործին ամենամեծ մասը, ի զգոյն բուն իր ձեռագրին, աշակերտական ընդօրինակութիւններէ ձեռք բերուած լինելու պարագան, զոր դժբախտաբար մոռցուած էր աղգարարել յառաջաբանին մէջ, և որոհ հիմա՛կ հոս յիշելով՝ կը խորհինք պատիւ մը միայն ըրած ըլլալ գրախօսին ուսուցչի և հեղինակի արժանիքին։

— Ուրիշ պակաս մը, որ երբեք չէր սպասուեր կովկասահայ գրականութեան մէջ երբեմն այնքան անտրու ունեցած մատենաստականներու, եղբիւնակէն, միակողմանիութիւնն է։ Ինչպէս որ և է ճննադատութեան՝ նոյնպէս գրախօսականին կը կարծենք նպատակը պէտք է լինի երեւան հանդէ գրուածքին բովանդակութիւնը, վերլուծելով, աւելի կամ նուազ ընդհանուր գիծերու կամ մանրամասնութեանց մէջ, անոր յաղորդած է անյայտ կողմերը։ Արդ, Աղբալեան ընդունելով հանդիմ թէ Դուբնան պատրիարքի այս համարը՝ «մեր օրերից առաջ գրեցիք մէկը կարելի է համարել, թէ և անաւարտ՝ նա կարող է շատ պիտանի լինել թէ՛ դաստիարակներին, թէ՛ ուսանողներին և թէ՛ հարցաւոր ընթերցողին», թէ ան զկարող է լաւ ուրուագիծ համարուել մեր հին մատենագրութեան Ե. - ԺԿ. զարբեր պատմութեան համար, իսկ նախադրական չըլլալ պատճառութիւնը... կարելի է պատրաստի ձեռնարկ համարել, թէ ճշդիմակը պարզ հաւաքագիր էն, թէ ճշա երկար ժամանակի գաղափարած է հին մատենագրութիւնը, ուշադիր կարգացած է որումնց գործերը, վերամտածած է նրանց անձի և գործերի մասին գրուած վէճերը և իր հերթին հետազոտած է մատենագրական շատ խելիքները, թէ ճշտուած է մեր հին մատենագրութիւնը ուսումնասիրող գիտուններ յայտնաբերելու ևս մասամբ օգտագործած է նրանց խուզարկութեան արդիւնքը, ևայլն, ևայլն, թէ վերջապէս «ուշադրաւ գործ է և արժէ որ լայնօրէն տարածուի», թէ անոր մէջ ճամբփոխուած են բաղմամբ ծանօթութիւններ մեր հին մատենագրութեան, հին հեղինակներու ու գրական հին երկերի մասին, որոնց իւրացումն անհրաժեշտ է ամէն մի գիտաբան հային, ևայլն, այն՝ Պ. Աղբալեան ընդունելով հանդիմ թէ ամենը, հանգամանօրէն ու լինել կ'ըմէ սակայն իր այդ գաղափարները արդաբանող կամ սպասուողով. չ'ըսեք թէ ի՛նչ է ձեռ-

ներկին կառուցուածքին ոգին լընդհանուրն, ինչ են նորութիւնները կամ առաւելութիւնները զորս ան կը բերէ ցարգ լոյս տեսած այդ կարգի ձեռնարկներէն ետքը. մինչ անկէն անկան թեւաութիւնները, կամ այդպէն կարծածները խնամով կը ներկայացնէ, այն կարծիքը տալով որ իբր թէ սխալ փնտռելու ճիշդ միայն ուղիս էր. իբր գրիչը չարժէք. Այնպէս որ իր այդ բառերը, ամէնքն ալ ընդհանուր խօսքեր, կարծես զրաւանառային ծանուցումներու տպաւորութիւնը կուտան:

Այս ամէնքէն ետքը, ինչ որ, իբրեւ Սրբազանը մտէն հանչող՝ մեզ շատ աւելի անխնայաւ կը գտնենք՝ ուրիշ կէտ չկն է. հոս չենք ուզեր կանգ առնել Դուրեանի մէջ գիտունի միտք ու մեթոտն աւելի քրտաւոր է. բանահմուտի արժանաւոր միայն ուղիւնքն համար գրախօսին բարձրագոյնութեան աղիւն. պէտք չունինք այդ մասին իր դատումին, անձամբ լսած լինելէ վերջ չ. Տպեանի նման հակա իր գնահատանքը անոր բանասիրական մեծ արժանիքին մասին, և այլքի աղիւն. Եւնենալով անոր Ուստէն ուրիշ մեծարժէք միտքի որ տպագրուալ վկայութիւնը, որ Դուրեանի գիտականին մէջ կը մատնանէ կիրք գիտելու. Ուստիսէն չծափաւորելով հանդերձ, սակայն այս վկայութիւններն ալ, զի գիտեմ թէ մեր ժողովուրդը իր առեւալ պայմաններուն մէջ ոչ կարողութիւնը է. ոչ տարողութիւնը կրնար ունենալ հասցնելու բուն եւրոպական միտքով գիտնականներ, բացի յոյժ սակաւաթիւ անձներէ՝ արեւց մէջ կարեւոր տեղուն ալ չայապտանի մէջ կ'ապրի և կ'արտազրէ ահա այժմ, ի՛շտեմ միայն թէ զբախտին և ուրիշ ոմանց այդ զատումը իմ համոզմունքի մէջ վերածուած է արդէն իր իսկական արժէքին, այն օրէն ի վրէ ուր ըմբռնած եմ համալսարան աւարտած կամ անցնէ մօտէն անցնէ մտանք մտայնութիւնը՝ ի՞նչ ինքնազարգացումով մեծ բարձրութեան ելած զուգործութեան հակամարմը: Մեր շատ աւելի անխնայ գտած այն ուրիշ կէտը այն կասկածն է՝ զոր Ալբալեան իր զբախտականին մէջ կը ցուցնէ Դուրեանի քըննողի յատկատեսութեան և բանաստեղծի պարկեշտութեան մասին, որով իբր թէ տարտամ և արժաւ ի՛շտեմ իրանք բնագիտները, և, ինչ որ աւելի ծանր է, ապառտութեամբ կը վարուի բընադիրներու հետ, փոփոխելով նոյն իսկ երբեմն զանազն: Մենք իսպառ կը մերժենք անոր այդ վերաբերումը. ոչ միայն որովհետեւ այդ տեսակէտով ոչինչ գտանք կարեւոր՝ իր ցուցումներուն մէջ, այլ մանաւանդ որովհետեւ քաջ ծանօթ ենք ծայր աստիճան մտացի այն ըմբռնողութեան, որով կը թափանցէր իր ընթերցումներուն իմաստան, զարմանալի յաջողութեամբ պարզելով յաւանք ամենէն զօժաւարտագէտ կնիւնները. ինչպէս ալլուր ևս ըսած ենք այս առթիւ, արտայայտութեանց մէջ երբեմն երեցած թիւին վարանքի այն ի՛նչակը, զոր մերթ ընդ մերթ իր խօսակցութեանց մէջ ալ կը ցուցնէր, և որ իր բանասիրական կարծիքներուն մէջ թերեւս աւելի աչքի կը զարնէ, հեռու՝ իմացական սկզբաւոր

Թիւն մը լինելէ, որ միայն ի վերջոյ կրնայ յանգիլ տարտամութեան, զգառա հոգեւոյ և գիտունի զգուշաւորութիւն էր միայն. Գալով բնագիտութեան հանգէպ իր վերաբերմունքին, անագիտութեան այդ մասին անոր զգացած երկիւղածութիւնը, Ամեն սոցիալիստի ուղիւնքն աղբիւրէն քաղելու, և նախ աղբիւրներուն հարազատութիւնը հակալիւն երթարկելու կրպղ ի՛րն էր բացարձակապէս: Այդ մասին շատ մեծ է եղած նաև իր intuitionը. երբ զեռ գրչագիրներ լուսէր արմատազրելի, Պարտիզակ և Արմաշ եղած աստեղ, յանախ այդ էր եղած տպագիր բնագիրներու քննութեան մէջ իր լոյսը. ու վաշիւն էր իր յաջողութիւնը՝ զոր ունէր այդ տեսակէտով. իսկ իր պատրիարքութեան վերջը հոս, Ս. Աթուայն ձեռագրաց գանձը իրեն համար եղաւ արտասովոր առիթ մը բանասիրական տնօրէնացի, Ուրիշ ակի վերաբերիլ պիտի լինէր իր գիտնականի պարկեշտութեան համար՝ քան բնագիրներու վերաբերմամբ իբրեն վերագրուած յարգանքի զանցառութիւնը:

Գ. Ալբալեան իր գրախօսական կը փակէ Դուրեանի լեզուին և ունի վրայ գիտողութեանով մը: Համաձայն չենք երբեք այդ մասին ևս իր յայտնած կարծիքին: Ճաշակ ինչոյր է լեզուի և ունի մասին զառաղութիւն ընելը. Դուրեանի լեզուն հարուստ է անշուշտ. հայերէնի ամբողջ բառամբերը իր արմատաբանութեան տակ ունի անշուշտ յատկաւ է փառած երբեք իր պարզութեան. քիչ մը թերեւս երկայն կը փախի երբեմն իր պարբերութիւնները, բայց երբեք մաշկ չեն անանք: Գուցէ երբեմն կը հարկադրուին նորէն կարգալ իր տողերը առանց սակայն ատոր համար զոգնէ մնալու. ընդհակառակը. վեպ չէ վերջապէս որ կը գրէ: Իր լեզուն չոխ է՝ անոր համար որ իր երանգապակին մէջ ունի նաև զրաւարի գոյններէն. և ստիկա առաւելութիւն մըն է իրեն համար, որ, առանց խառնուրդ մը ընելու իր լեզուն, ընդհակառակն զտղուռ կնդգանութիւն մը կուտայ անոր: Գալով իր ունին խիտ է ան, բայց նկարէն և յատկաւ, այն է անոր յատկանիւնը, որովհետեւ իր խորքին մէջ ամենէն աւելի զրազէտ է ան, ու բանաստեղծ մանաւանդ Տկար միտքերու համար միայն կարելի է ըսել թէ բանաստեղծական հակողները կը խանգարեն վերլուծումի գործը. Դուրեան կը խօսէր գրեթէ այնպէս ինչպէս կը գրէր. ու կարելի է չէր չափել հրապոյրը զոր անոր խօսքը, զատախօսութիւններն ու խօսակցութիւնները կ'ազդէին իր աշակերտներուն: Գ. Ալբալեան երէ մամի մը միայն ապրած լինէր անոր հետ, ու լրիւ հանցած ըլլար զինքը՝ պիտի հաղկար թէ որքան քաջալամբ միտք էր ունէր ան, վերլուծելու համար զաղափարները, իսկ երէ աւելի ուշագիւր վերածախնումով և նուազ անխորհրդած կ'առաջադաւումով կարացած լինէր ան հատորը, տարբեր ոգով և երբակցութեամբ գրախօսական մը պիտի զրկած ըլլար շայտիւններին:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԵՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ փետրուար ամսուան ընթացքին, տեղի ունեցաւ մէկ անգամ Սիւրբաճ. Ընկի. Ժողով, Ս. Աթոռայ Սնտօճ Ժողովը վեց անգամեան ի նիստ զումարութեցաւ իրբեւ վարչական Մարմին, Խոճ. Գեւ. Սեփանք՝ երկու անգամ, իսկ Ուսումն. Խորհուրդը՝ մէկ անգամ:

● Եւ. 30 Յունիս. — Պետեւէր ընկերութեան Պաշտօնին տնօրէն այցելեց Ս. Պատրիարք Զոր:

● Եր. 1 Փետր. — Պ. Շահան Պէրպէրեանի կազմակերպած հայկական միմ համերգը փայլուն յաջողութեամբ տեղի ունեցաւ Ե. Գ. Բ. ի միջազգային սրահին մէջ:

● Կեր. 2 Փետր. — Տ. Հայրէի վրդ. Մայր Տաւարին մէջ խօսեցաւ քարոզ մը, որ Կ'երեւի Սիւննի այս թիւին մէջ: — Տ. Արթուր Արեւիկայ դարձաւ Յուլիան, որ երկ ցացած էր պատարագելու և առաջին քարոզը խօսելու համար այսօր:

● Բշ. 3 Փետր. — Տ. Հայկազուն վրդ., որ Յուլիանի և Ռեմիէ Տեսուչ կարգուած էր՝ յաջորդելով Տ. Երեւէ վարդապետի, և Տ. Ասողիկ վրդ. Նոյնի գործակից Նշանակուած էր և սեղւոյն Տեղեկներին ժամարար՝ յաջորդելով Տ. Յովհաննէս քահանայի, այսօր մեկնեցան իրենց պաշտօնատեղին: Իրենց ընկերացան Տ. Սիւն և Տ. Տիրայր վարդապետներ, յանձնումի գործողութեանց հոգեւոր համար:

● Գշ. 4 Փետր. — Տ. Մեքրուպ Սրբազան, որ շարժմէ մի վեր երթելով եր օգտակարութեամբ, այսօր վերադարձաւ: — Տ. Վրթանէ վրդ., առողջական պատճառով փոխադրուեցաւ Փրանսական հիւանդանոց: — Ամբրիկեան ընդհ. հիւպատոս Սր. Բամբը իր Գանատա փոխադրուելուն առթիւ հրաժեշտի այց տուաւ Ս. Պատրիարք Զոր, ընկերակցութեամբ հիւպատոսին եւ փոխ հիւպատոսին և նոր ընդհ. հիւպատոսին, զոր ներկայացուց Նոյն ատեն, և իրենց տրիկներուն:

● Դշ. 5 Փետր. — Եւսուաղէմի անկլիքան հպիսկոպոսը այցելեց Ս. Պատրիարք Զոր, և ներկայացուց Տօթ. Կիպրէն, որ Տնօրէնէ Ռեքլէ շօլի ի լոնտոն. իրենց Կ'ընկերակցային իրենց տրիկները: — Ազա այցելեց ասորաց հպիսկոպոսը, իր փոխարեւորին հետ:

● Եւ. 6 Փետր. — Կէ օրէ վերջ կատարուեցաւ յուրաբանութեան տրիկն Եգիպտէ Գէօրգեանի, մայր աղն. Պ. Լիւն Գէորգեանի. ներկայ էին ամբողջ Միաբանութիւնը և ուսանողք և մեծ բազմութեան ժողովուրդով Ս. Պատրիարք խօսեցաւ. զամբանական՝ ի պատիւ արժանեաց աղին հայուն հայ և պատճառակա մօր, եւ ի միկթարուութիւն իր զաւակաց:

● Կիր. 9 Փետր. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գարուբիւն, որ քարոզեց Տ. Տիւրան վրդ. օրուան Աւետարանէն առնելով քնարանը, ընդ եկի առնել զկամս իմ այլ զկամս այնորիկ որ առաքեացն զիս: Բացատրեց թէ ամեն ոք բարձրագոյն կամքի մը գործադրողի դերքին մէջ պէտք է համարի ինքզինքը, և այդ կերպով լծուի ժառանգութեան սկզբունքին:

● Բշ. 10 Փետր. — Տ. Հայկազուն վարդապետի յաջորդելով, Տ. Տրքատ վրդ. Նշանակուեցաւ առժ. Տեսուչ Ս. Փրկիչ վանուց և Ս. Աստուածածնին, իսկ Տ. Միւսուն վրդ. կարգուեցաւ առժ. մատակարար:

● Դշ. 12 Փետր. — Տ. Մեքրուպ Սրբազան եւ Պ. Կ. Նուրեան երթելով գացին կալուածական գործով:

● Ուր. 14 Փետր. — Ղպոսց Նոր փոխանորդ Տ. Հաննա, երկու վարդապետներով այցելեց Ս. Պատրիարք Զոր:

● Կիր. 16 Փետր. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Նշանակապետ, որ իր անդրանիկ քարոզը խօսեցաւ Տ. Յուսիկ վրդ., բարոյական և հոգեւոր վերլուծութեանը քաջատրելով սերմանացանին առակը:

● Բշ. 17 Փետր. — Միաբանական Ընդհանուր Ժողով զումարութեցաւ:

● Գշ. 18 Փետր. — Տ. Լիւնդեանց տունին առթիւ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Էլմիսին: — Ս. Պատրիարքը, բոլոր ուսուցիչներուն հետ ներկայ գտնուեցաւ ժառանգաւորաց ցերեկի ճաշին, և խօսեցաւ Լիւնդեանց տիպարին վրայ, զայն ներկայացնելով իրեն յարացող որդւթեան, արութեան և գիտութեան:

— Ս. Պատրիարքը, Տ. Կիրեղ վրդ. ի հետ այցելեց ամբրիկեան Նոր Ընդհ. Հիւպատոսին: — Երաժշտութեան ուսուցչապետ և հեղինակ Գերման Տօթ. Վլադիկ այցելեց Ս. Պատրիարք Զոր: — Տ. Սիւն և Տ. Տիրայր վարդապետք և Պ. Կ. Նուրեան ցորդանաւ աւր գացին, ահդ կառուցանելի մատրան գործով:

● Դշ. 19 Փետր. — Բեթիկեհէմի քաղաքապետական ժողովը այցելեց Ս. Պատրիարք Զոր: — Երեկոյնի, Ս. Վարդանանց Նախատեսակը կատարուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ մեծ հանդիսութեամբ. ըստ աւանդական սովորութեան, Ս. Պատրիարքը ի նեղին ունէր շէթումի արքայական մականը:

● Եւ. 20 Փետր. — Ս. Վարդանանց տունը հանդիսաւորուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ. պատարագէի էր Տ. Տիրան վրդ., որ և քարոզեց օրուան առաքելական թուղթին բնարան առնելով Ալլաիհեւտե և միջ որ այրապի լուրջ զմեք մաճեալ ունիմք զրազմութիւն վկայութ, զկատարութիւն իր քաջ ընկեցութեամբ. և Բացատրեց թէ նահատակներու սերունդներու մեռնելու տուած լինելու գիտակցութեան պէտք է ազգովին լուրջ ընէ զմեզ կենդանի, խոնքին հոգիով, գործութեան մշտական պատերազմին մէջ մեզի զօրազուրիս ունենալով միայն մեր Փրկիչը:

— Ղլտոց նպիտոպոսը, նքիպտոսէ վերադարձին՝ այսօր այցելեց Ս. Պատրիարք Հօր:

● Ուր. 21 փետր. — Ըստ աւանդական ուսման ժամանակ, Ս. Պատրիարքը մատուցուեցաւ Ասորեսոց վանքի եկեղեցւոյն մէջ, ուր քարոզեց Տ. Գեորգ վրդ. օրուան աւաքելական ընթերցումներն առթիւ խորհրդածութիւններն ընելով հոգեւոր իշխանութեան ե. անոր հանդէպ հնազանդութեան շօրք:

— Երեկոյին, ժառանգաւորաց մեծ որսին մէջ ներկայացուեցաւ Պ. Օշականի յօրինած Վարդանանց թատերախաղը:

● Շն. 22 փետր. — Ղլտոց փոխանորդ դարձաւ այցելեց Ս. Պատրիարք Հօր:

— Երեկոյին, Ս. Պատրիարքը, արբանք եւ պիտոպոստընք եւ վարդապետը կատարեցին խորաններու վարագուրման արարողութիւնը: Ամբողջ Մայր Տաճարը, իր բոլոր մասերով, խորհրդաւորութեամբ ուղի պատկառանքով:

● Նիւր. 23 փետր. — Բաւն Բարեկենդանի առթիւ Ս. Պատրիարքը խօսեցաւ ամբողջ եկեղեցւոյ մէջ Պանոս առթիւ պաշտամունքային կարգադրութիւնները, եւ խօսեցաւ պանոս խորհուրդին քրիստոնէական ըմբռնութիւն մասին, ըստ մտաց օրուան ընթերցումներուն:

— Իրեկոյնը միաբանական ընդհանուր օգնական, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր, որ մագիթանքի բաժակ բարձրացուց Ազգին եւ Եկեղեցիին բարայն համար:

● Քշ. 24 փետր. — Միաբանութիւնը Պատրիարքարան ելաւ առաւօտուն ժամերգութիւնէն վերջ, բարի պահքի շնորհաւորութեան համար:

● Քշ. 26 փետր. — Առաւօտուն կատարուեցաւ շնորհակցութիւն կարգը եւ Միջոյնի կանոնը, ապա առաջին արեւադար:

— Երեկոյին մեծահանգէտ նախատես Տեառնընդառաջի եւ առաջին անգամաւ, օրմէ վերջ Տեառնաւոր խորհիւնք բակին մէջ եւ դռքը:

● Նշ. 27 փետր. — Տեառնընդառաջի առթիւ պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Միքայիլ Սրբազան, բացատրելով Քրիստոսի ի Տաճարն ընծայման աւետարանական իմաստը:

● Ուր. 28 փետր. — Տօքթ. Վօլֆ գերման երաժշտարանը եւ Տօքթ. Լանման երաժշտագէտ մանագէտը այցելեցին Ս. Պատրիարք Հօր:

— Երեկոյին Ս. Թեոփոսի նախատեսակը կատարուեցաւ ի Ս. Թորոս մատարան:

● Շն. 29 փետր. — Ս. Պատրիարքը մատուցուեցաւ ի Ս. Թորոս: Ս. Պատրիարքը քարոզեց, բացատրելով մատարան երբեակ նախադասութիւնները, իրեն հոգեւոր իշխարան ուր վանքին նորընծաները իրենց քառասունքի ներշնչմամբ:

ներք կ'ընդունին յետ ձեռնադրութեան, իրեն պատմական սրբալայր, շինուած՝ ըստ աւանդութեան՝ Կրիկիայ Լեւոն Բ. Թագաւորէն, ի յիշատակ իր Թորոս զիւցապետէն մեռած եղբոր, եւ իրեն դանձարան ազգին հոգեւոր եւ գրական հարստութեան. որովհետեւ հոս պահարաններն են մեր բոլոր գրչագիրները: Ըսած թէ անխորհուրդ չէ որ ազգին գրական հարստութիւնները զինուորական սուրբի անուան նախարարած եկեղեցիի մը մէջ են հաւաքուած: Ղի մեր զինուորութիւնը հոգեւոր է եղած գիտաւարապետ: Հայ գրիչն ու գրականութիւնն են որ ոգիւրած են մեր նոյն իր զինուորական առաքելութիւնները: Մեր մարտկոցները մեր զպարոյնները եղած են, մեր զօրաւարները՝ մեր ուսուցիչներն ու մտաւարակները: Մագիթն օր Ս. Ուխտիս մէջ՝ ետեւ զնեւտ ստաւարանայ թիւր անոնց որ ներս մտանք ուղին միշտ այս դանձարանէն, անոր մէջ թեւաւոր նախնեաց օգիւն ընելով իրենց հոգիին խորէն: Ըմանձիք ձած կելոյ զառդ զիս արա՛ւս:

ԴԱԽԻԹ ԴԱԽԻԹԵԱՆ

Թորոսի վրէժով կ'արձանագրենք այս պատմական ազգային բարեբարին մասը, որ տեղի ունեցած է փետր. մսոյ ընթացքին ի Կալկաթա: Քնիկ Նոր Տօքապիցի, համեստ ընտանեաց զաւակ. իր կրթութիւնը ստացած էր Կալկաթայի Հայոց ձեմարանին մէջ: Յետոյ առեւտրական առպարէզի մէջ յառաջացած: Միշտ պաշտօն ունեցած էր Հնդկահայոց ոստանի բոլոր ազգային գործերուն մէջ, եւ խզի մտաց աշխատած: Անին պարագայի մէջ տուած էր ազգին իր քրտանց օրհնութեամբ արդիւնքէն մաս հանելով միշտ. բայց վերջերս հշմարիտ բարեբարի պտակը կապեց ինքն իր ձեռքովը իր հակաին, ազգական վարժարան մը բանալով Կալկաթայի մէջ իր մարիքովը. Թէքանի Աղգ. Վարժարանին նուիրելով 150,000 ուսպի, իսկ Նոր Տօքապի հոգեւոր կրթարանին համար՝ 100,000: Յեղեմ էր Հնդկահայոց հին մեծ բարեբարներուն, որոնց գիւծը մտանք ենք թէ չի վերջանալ իր մով: Մարդ մը, ունեւորմամբ հայ մը, որ իր անմահութիւնը իր ձեռքովը կերտեց:

Երանի՛ իր հոգւոյն:

Proprietor - His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem. Armenian Patriarchate, Jerusalem.

Editor - Father Hayrik Aslanian. Armenian Convent, Jerusalem.

Printed by the Armenian Convent Printing Press, Jerusalem.

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՆՈՒԷՐ ՍՏԱՅԱԾ ԵՆՔ ՀԵՏԵՆԵԱԼ ԳԻՐՔԵՐԸ

ԲՐՅՍԵՐԻ ԱՆԱՏՈՄԻԱ (Բրոֆ. Հ. Բեդեկեան), գիտական. Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 230:

ՍԻԼԻՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԷԶՆԵՐԸ (Զապէլ Եսայեան) վիպակ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 206:

ԱՄՐՈՑ (Նաիրի Զարեան) պոէմներ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 97:

ՄԻ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Ստ. Զորեան) վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 349:
ՊՈԼԻԿՈՒՇԿԱ (Լ. Թոլստոյ) վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 215:

ԼԱՌԻՖԻ (Սիբաս) արեւելեան վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 16⁰ էջ 60:

ԼՆՏԻՐ ԵՐԿԵՐ (Լենին) հինգերորդ հատոր, Երևան, Կուսհրատ, 1935, 8⁰ էջ 1035:
ԼՐՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ (Լենին) Երևան, Կուսհրատ, 1935, 8⁰ էջ 155:

ՍՈՑԵԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԵԱՅԱՅԻ ԵՐԿՈՒ ՏԱԿՏԻԿԱՆ (Վ. Ի. Լենին) Երևան, Կայ Կուսհրատ, 1935, 8⁰ էջ 151:

ՄԻՄ ԱՐՇԱՒՈՒՄ (Ս. Կուրտիկեան) ակնարկներ Հայաստանի խորհրդայնացման ժե. տարեգարծի առթիւ, Երևան, գիւղտնտեսհրատ, 1935, 8⁰ էջ 43:

ԴԻԴԻ ԳԱՌՆԻ-ԿԵՂԱՐԴ (Ա. Գարբիէլեան) ճանապարհորդագրական, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 55:

ԽՈՐՀ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԻՒԹԱԿԱՆ, ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ՅՈՒՇԱՐԱՆՆԵՐԸ (Ս. Բարխուդարեան) բանասիրական, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 93; 63 պատկերներով:

ՀԱՊԷՇԻՍՏԱՆ ԻՆԶՊԷՍ ՈՐ Է (Կ. Ռ. Բ. Ալեքսանյանով) տեղագրական, Երևան, Պետհրատ, 1935, 16⁰ էջ 57:

ՆԱՐՏՆԻԿՈՒԹԵԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ (Վ. Ի. Լենին) քննադատական, Երևան, Կ (Բ) ԿԿԿ հրատ. 1935, 8⁰ էջ 254:

ԼԵՆԻՆԸ, ՍՏԱԼԻՆԸ ԵՒ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԸ (Գ. Վորոշիլով) ճառեր. Երևան, Կայ Կուսհրատ, 1935, 8⁰ էջ 159:

ՀԵՂԱՐ ԱՂԲԻՐ (Մկրտիչ Արմէն) վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 206:

ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄԸ (Թարգմ. Խոնդատեան) իմաստասիրական (դասագիրք), Երևան, Կայ Կուսհրատ, 1935, 8⁰ էջ 577:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՔՐԵՏՈՄԱՏԻԱ (Լ. Խուզոյեան և Գ. Սարեան) դասագիրք զբոսականութեան, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 248 (Զորբորդ դասարանի համար):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՔՐԵՏՈՄԱՏԻԱ (Ռ. Կանայեան, Միրզան Եիւզպաշեան) դասագիրք, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 267 (հինգերորդ դասարան):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՔՐԵՏՈՄԱՏԻԱ (Վ. Նորենց և Վ. Թերզիպաշեան) դասագիրք, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 315 (վեցերորդ դասարան):

ՈՒՏՈՊԻԱ (Բոման Մոր) վէպ, Թարգմ. Գ. Անդրեասեան, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 263:

ԳԻՒԼՆԱՐԱ (Գեղամ Սարեան) արեւելեան պոէմներ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 36:

ՖԻԶԻԿԱՅԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ (Ի. Ի. Սոկոլով) Թարգմ. Ռ. Բարանեան, գիտական, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 871:

ՄԱՐԴՈՒ ԱՆԱՏՈՄԻԱ ԵՒ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱ (Ա. Ն. Կաբանով) Թարգմ. Ոսկանեան, գիտական, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰ էջ 270:

ՄԻ ԱՆԳԱՄ ԱՇԵՆԱԸ (Մ. Կորբի) Թարգմ. Ս. Շահումեան, վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 16⁰ էջ 38:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻԿԱՆ ՊԱՐԵՐ (Ն. Տիգրանեան) հաւաքածոյ Կայական 10 պարբերւել հղանակներուն, Երևան, Պետհրատ, 1935, 4⁰ էջ 47:

ԼԱՆԶԱՒՈՐ ԿՏՈՒՐՆԵՐԻ ՊՐՈՑԵՏՏՈՒՄԸ (Յովհաննէս Խիզանեան) ճարտարագետական, Երևան, Պետհրատ, 1935 8⁰ էջ 52:

ՎԵՐԳՆԵԱՅ ԱՅՍ ԽԱՏՈՐՆԵՐԻՑ ԳԱՏ, Հայաստանի Պետհրատի ներքին տնտեսական 71 կոտ խաւարական ճեմնագիտութեան, գիւղատնտեսութեան, բանտնտեսական հրահանգութեան, արհեստական գիտութեան, հասարակական աշխատանքի գրականութեան, պատգիզակութեան, անհատական աշխատութեան, եւայլն, եւայլն վերաբերեալ գրքերն եւ ճեմնագիրն:

Մ Ի ՈՆԻ ՀԵՏ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒՈՂ ՔԵՐԹԵՐ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ, Հայադիտական Առաջնաթերթ: ԽՔ. Տարի: Բժն. արկ. 1 սթէրլին: Երես 32: Հասցէ, VLL, Mechitaristengesse, 4, Vien, Austriche:
ՄԻՈՒԹԻՒՆ, Պաշտօնաթերթ Հ. Բ. Ը. Միւթեան: ԻԴ. Տարի: Բժն. արկ. 20 ֆրանք կամ 4 չիլին: Երես 16: Հասցէ, 11, Sq. Alboni, Paris, XVI:
ՄՇԱԿ, Անկախ Հայաթերթ: Ազգային, Քաղաքական, Գրական: Ժ. Տարի: Բժն. արկ. 3 տալար: Հասցէ, P. O. B. 1176, Fresno, Calif. (U. S. A.):
ՅԱՌԱՋ, Օրաթերթ: Ազգային, Քաղաքական, Գրական: ԺԱ. Տարի: Խմբագիր՝ Շաւարշ Միսաքեան: Բժն. արկ. 200 ֆրանք: Հասցէ, 17, Rue Danesne, Paris, 13^e (France):
ՅՈՒՇԱՐԱՐ, Պաշտօնաթերթ Հ. Բ. Ը. Միւթեան Ամերիկայի Նրլանդին: ԻԲ. Տարի: Բժն. արկ. 1 տալար: Երես 16: Հասցէ, 381, Forth Ave. Room, 805, New York, N. Y. (U. S. A.):
ՅՈՒՍԱԲԵՐ, Օրաթերթ: Քաղաքական, Հասարակական, Գրական: ԻԱ. Տարի: Բժն. արկ. 40 չիլին: Հասցէ, B. P. 868, Le Caire, (Egypte):
ՆՈՐ ԱԻԵՏԱԲԵՐ, Կիսամեայ, Ը. Տարի: Պատասխանատու Խմբագիր՝ Տիգրան ձ. Խրլոքեան: Բժն. արկ. 1.50 տալար: Հասցէ, B. P. 287, Alep (Syrie):
ՆՈՐ ԼՈՒՐ, Քաղաքական և Առևտրական Օրաթերթ: Թ. Տարի: Բժն. արկ. 40 չիլին: Հասցէ, "Nor Lur", Galata Tünel, Ittisalinde Billur Sokak, N. 10:
ՆՈՐ ՀԱՃԸՆ: Օրկան՝ Հանդիս Հայրենակ-

ցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան: 1933, Թ. Տարի: Բժն. արկ. 2 տալար: Հասցէ, S. Altounisn, 71 Abon-né Colbert, Marseille:
ՆՈՐ ՈՂԻ, Ետաթաթերթ, Ա. Տարի: Բժն. արկ. 2 տալար: Հասցէ, P. O. Box 5098, sta. Los Angeles, Calif.
ՆՈՐ ՕՐ, Անկախ Ետաթաթերթ: ԺԴ. Տարի: Տէր և Խմբագիր՝ Աղան Ս. Ենկոյեան: Բժն. արկ. 1.50 տալար: Երես 4: Հասցէ, 723, Fulton St. Fresno, Calif. (U. S. A.):
ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ, Դպրոցական Ամսագիր: Դ. Տարի: Բժն. արկ. 20 ֆրանք: Երես 16: Հասցէ, Collège du-Mekhitarises, Philippole (Bulharie):
ՊԱՂԱՆԵԱՆ ՄԱՐՈՒԼ, Ազգային, Հասարակական և Քաղաքական Ետաթաթերթ: Զ. Տարի: Բժն. արկ. 1.50 տալար: Երես 4: Հասցէ, Bld. Maria Lauisa 16, Sofia, Boulgarie:
ՊԱՀԱԿ, Ետաթաթերթ, Ա. Տարի: Բժն. արկ. 400 լէյ: Հասցէ, Ziar Armeuno-Român Str. Q. G. Gantacuzino, 76 Bucaresti, 3:
ՎԷՄ, Երկամեայ Հանգէս Մշակոյթի և Պատմութեան Խմբագիր՝ Ս. Վրացեան: Դ. Տարի: Էյ 160: Բժն. արկ. 50 ֆր. : Հասցէ, S. Vratzian, 4, Sq. Léon de Ber-talot. Courbevsie Bécou (S):
ՓՈՒՆՋ, Հայ և Օտար Գրականութեան, Մանկական Երկշաբաթաթերթ: ԺԱ. Տարի: Խմբագիր՝ Լ. Աճմեան: Երես 16: Բժն. արկ. 40 Ե. Դ. : Հասցէ, Rue du Mex. Bloc 2. App. 12, Héliopolis (Egypte):

ՄՕՏ ՕՐԷՆ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՄԵԷ

ԳԵՐ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԻՍԿ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻԻ
ՍՈՒՐՐ ԵՐԿՐԻՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ